

120-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ф. А. КОЗУБОВСЬКОГО

УДК: 929:902

В. А. Колеснікова, С. В. Павленко

«...МОЇМ ОСОБИСТИМ БАЖАННЯМ Є — НЕ ПОРИВАТИ З НАУКОВО-ДОСЛІДНОЮ ПРАЦЕЮ...»: НАРИСИ ЖИТТЯ Ф. А. КОЗУБОВСЬКОГО

У статті на основі широкого кола різних видів джерел зроблено спробу всебічно й детально простежити життєвий і творчий шлях Федора Андрійовича Козубовського — українського вченого, археолога та музейника, громадського діяча, першого директора Інституту історії матеріальної культури АН УРСР, репресованого у 1936 р. органами НКВС за сфабрикованими обвинуваченнями.

Ключові слова: Федір Андрійович Козубовський, біографія, вчений, археолог, музейник, адміністратор, громадський діяч, Перша світова війна, Поліське збройне повстання, Коростенський округовий музей, Одеська публічна бібліотека, Інститут історії матеріальної культури, археологічні дослідження, наукові товариства, Пінськ, Коростень, Овруч, Одеса, Київ, репресії, слідча справа.

Історія української археології, як спеціальна тема наукового дослідження, є актуальним напрямком, що динамічно розвивається, і в той же час залишається недостатньо розробленим. Зокрема це стосується часу становлення перших археологічних закладів в межах Академії наук. В тому числі маловідомими сучасному поколінню дослідників є ціла плеяда яскравих особистостей археологів, завдяки чим зусиллям відбувалися становлення та розбудова археологічних інституцій в українській державі. На необхідності створення наукових біографій вчених-археологів, безпристрасній оцінці їх діяльності, як моральному зобов'язанню сучасників, наголошував ще у середині 1970-х рр. О. О. Формозов [1975, с. 10—11].

Незважаючи на бурхливий розвиток в останні десятиліття вітчизняної наукової, в тому числі й археологічної, біографістики і на сьогодні залишаються особистості-науковці, життєвий та творчий науковий шлях яких

Рис. 1. Ф. А. Козубовський; 1920-ті рр.
(архів родини Ф. А. Козубовського)

не став предметом спеціального дослідження. Це, насамперед, стосується і Федора Андрійовича Козубовського (рис. 1) — першого директора Коростенського музею та першого директора Інституту історії матеріальної культури (нині Інституту археології НАН України). Як не дивно, життю та діяльності цієї непересічної особистості в історії української археології присвячено лише декілька невеликих розвідок, переважно енциклопедичної спрямованості [РЕІУ, 1970, с. 415—416; Шовкопляс, 1975; УРЕ, 1980, с. 266; Мезенцева, 1997, с. 18—19; Маньковська, 1998; Юркова, 2003; Білокінь, 2006, прим. 782; 2016а; Юренко, 2007; 2013; Солодова, 2009].

© В. А. КОЛЕСНІКОВА, С. В. ПАВЛЕНКО, 2017

Рис. 2. Ф. А. Козубовський у колі сім'ї; Коростень, 1920-ті рр. (архів родини Ф. А. Козубовського)

На нашу думку, така ситуація пояснюється двома основними причинами: по-перше, ім'я репресованого дослідника й після реабілітації на початку 1960-х рр. не прийнято було згадувати; по-друге, і найголовніше, документи що стосуються життєвого шляху вченого малочисельні, розпорошені серед наукових і краєзнавчих видань та архівних фондів, часто фрагментарні й уривчасті, нерідко ці документи суперечать один одному, зокрема у датуванні та обставинах подій. Представлене дослідження є чи не першою спробою зібрати, систематизувати і узагальнити розрізнені та нечисленні дані про відомого науковця-археолога. Короткий життєпис Ф. А. Козубовського опубліковано авторами раніше [Колеснікова, Павленко, 2015].

Ранні роки життя (1895—1915). Чи не єдиним доступним нам джерелом стосовно дитячих та юнацьких років Ф. А. Козубовського, а також перебігу подій під час буремних років Першої світової та громадянської війн, є матеріали особової справи дослідника, що зберігається у фонді Наркомату освіти УСРР/УРСР у ЦДАВО України. Це, зокрема, дві надруковані на друкарській машинці автобіографії (за підписом автора, датовані травнем 1926 та серпнем 1927 рр.), дві анкети наукового робітника, заповнені власноруч (одна датована серпнем 1927 р., інша — без дати, але не раніше 1927 р., з приписами більш пізнього часу), та особова картка аспіранта 1929/30 р. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 2—18 зв.]. Деякі дані містяться в «Анкеті арештованого»¹ від 16.04.1936 р.

та протоколах допитів слідчої справи репресованого [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11, 23—36 зв.]. Окрім цього, існує декілька краєзнавчих розвідок 1960—1990-х рр., опублікованих переважно в періодичних та краєзнавчих виданнях Брестської області Білорусі, що містять інформацію отриману безпосередньо від сестри вченого Ольги Андріївни Новикової, сина — Святослава Федоровича Козубовського, племінника — Є. В. Новікова, бойових соратників, учасників тих подій [Литвинчук, 1968; Пирішко, б. д.; Самуйлик, 1987; Кавалєва, 1993; Шапіро, 1997, Шапіра, 1998]. Ці розвідки з одного боку часто повторюють одна одну, з іншого — мало узгоджуються між собою та документами особової справи Ф. А. Козубовського, тому ми будемо віддавати перевагу інформації анкет та автобіографій, укладених дослідником власноруч.

Розбіжності у свідченнях джерел, якими ми володіємо, починаються вже при встановленні дати та місця народження Ф. А. Козубовського. У науковій та енциклопедичній літературі фігурують дві дати народження вченого — 15 липня 1895 р. та 24 липня (5 серпня за ст. стилем) 1895 р. Часто дата 5 серпня наводиться без уточнення щодо стилю. Перша дата зазначена в «Анкеті арештованого» карної справи [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11] і з'являється в роботах науковців [Маньковська, 1998, с. 189; Юркова, 2003, с. 141; Білокін, 2006, прим. 782] вже після відкриття архівів органів державної безпеки УРСР. Друга дата, наскільки нам вдалося прослідкувати, вперше з'являється у статті Радянської енциклопедії історії України 1970 р., і вже звідти потрапляє до наступних у часі публікацій [РЕІУ, 1970, с. 415; Шовкопляс, 1975, с. 125; УРЕ, 1980, с. 266; Мезенцева, 1997, с. 18; Юренко, 2007, с. 439; 2013, с. 684]. Припустимо, що перша

1. «Анкета арештованого» містить досить сумнівні дані, а то й перекручування, що не підтверджуються іншими джерелами. На нашу думку, документ долучений до справи пізніше.

дата повинна бути більш достовірною, оскільки при арешті були вилучені особисті документи Ф. А. Козубовського, серед яких повинні були бути паспорт, посвідчення особи чи документ, що засвідчував народження [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 6, 7, 10], які нам сьогодні недоступні. Зауважимо, що у відомих анкетах та автобіографіях дослідник вказує тільки рік власного народження, лише один раз згадавши місяць (серпень) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 16]¹.

Подібні протиріччя існують і стосовно місця народження науковця. В більшості публікацій вказується, що Федір Андрійович народився в с. Богушево (нині Пінського р-ну Брестської області, Білорусь), а в документах часто зазначається більш загально — «*Пинщина*». В «Анкеті арештованого» Богушево помилково записано як село Вінницької округи [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11]. Але в тексті автобіографії, датованої травнем 1926 р., зазначено:

«Народився 1895 року на Ровенищині, Волинської Губ. від батьків селян. Року 1897 батьки переїхали на Пинщину (с. Богушево) на землю, що досталася в спадщину від діда (3 1/2 дес.)» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4].

У «Анкетному листку наукового робітника НКО» від 21.07.1927 р. у графі «місце народження» вказано — «*Зах. Україна*» [Там само, арк. 14]. Тож, на наш погляд, слід прийняти свідчення науковця, що його батьки, Андрій Васильович і Євдокія Іванівна², переїхали в Білоруське Полісся вже після народження Федора Андрійовича. Так чи інакше, але дитячі роки дослідника пройшли саме в с. Богушево.

1. Суперечність між датами народження можна пояснити досить просто: народитися Федір Андрійович міг в один день, а в документі про народження могла стояти інша дата — день хрещення та / або запису до метричних книг та / або свідоцтва про народження. Така практика була досить розповсюдженою у ті часи. Сам дослідник і його рідні могли знати та пам'ятати обидві дати.
2. Про батьків Федора Андрійовича, окрім власне імен, мало що відомо. У наявних документах дослідник зазначає, що походив із селянської родини. В анкеті, заповненій не раніше 1926 р., вказано вік батька — 53 роки (бл. 1873 р. н.). Очевидно, що на той час Андрій Васильович проживав разом із сім'єю сина у Коростені та займався сільським господарством. Правдоподібно, саме він зображений на фото із сімейного архіву онуки вченого (рис. 2). В анкеті від 21.08.1927 р. Федір Андрійович зазначив, що обоє батьків знаходяться на його утриманні [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 2, 14]. В «Анкеті арештованого» слідчої справи вказано, що батько був селянином-кулаком і деякий час служив городовим у царській поліції Пінська. Під час допиту 28.04.1936 р. заарештований дослідник визнав, що приховував цей факт [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11, 27 зв.].

Не обійшлося без схожих розбіжностей і в свідченнях щодо освіти Ф. А. Козубовського. Зокрема, існує ніби дві «версії», одна у автобіографіях дослідника, інша — у краєзнавчих працях, що вірогідно ґрунтуються на спогадах близьких науковця. Власне, події у викладі Ф. А. Козубовського свідчать, що він здобув початкову освіту через систему земських навчальних закладів, тоді як у краєзнавчих розвідках стверджується про парафіяльну і, навіть, духовну початкову освіту майбутнього археолога. До того ж обидві версії містять деякі неузгодженості з системою початкової школи того часу³, що перш за все пояснюється браком документованої інформації.

Так, сам Федір Андрійович засвідчує, що після закінчення сільської школи у 1907 р. його, за рекомендацією сільського вчителя, було від-

3. Початкова освіта в Російській імперії на початку ХХ ст. була представлена великою кількістю різних типів навчальних закладів, що мали різні статuti і програми, рівень викладання та освітній ценз вчителів, відомчу приналежність. Найбільш поширені типи закладів початкової школи підпорядковувались Міністерству народної освіти та Відомству православного віросповідання (Святійший Синод). До перших належали сільські однокласні та двокласні училища з трирічним і п'ятирічним курсом навчання відповідно, що надавали безкоштовну початкову освіту сільським дітям із віку 8—12 років, і фінансувалися переважно місцевими земствами («*земські школи*»), сільськими громадами та приватними особами. У веденні Синоду перебували однокласні та двокласні (з початку ХХ ст. із три- та п'ятирічною програмою навчання) *церковно-приходські школи* при церковних приходах та школи грамотності з дворічним курсом навчання, що не мали статусу повноцінного початкового навчального закладу. Подібним чином вибудовувалась і система підготовки вчителів початкової освіти. У підпорядкуванні Міністерства народної освіти знаходились *учительські семінарії* з трирічним терміном навчання (у деяких 4—5 років), що готували вчителів початкової школи (приймались особи з 16 років всіх станів, що успішно закінчили програми двокласних початкових закладів з 5—6-річним терміном навчання) та *учительські інститути* з трирічним курсом, що готували вчителів для міських і повітових училищ (вступ після закінчення шестирічного навчання в початковій школі та трирічного курсу в учительській семінарії). До сфери Відомства православного віросповідання належали *другокласні вчительські школи* з трирічним курсом, що готували вчителів для шкіл грамоти (приймались підлітки православного віросповідання з освітою однокласної церковно-приходської школи) та *церковно-вчительські школи* з трирічним навчанням, для підготовки вчителів церковно-приходських шкіл (з кінця ХІХ ст. приймалися особи, що закінчили другокласні вчительські школи). Духовні училища, про які згадає С. Шапіро, були нижчими духовно-навчальними закладами *духовної освіти*, що забезпечували початкову освіту і підготовку дітей духовенства до служіння православної церкви.

правлено на навчання до учительської семінарії на стипендію Земства (що зобов'язувало вихованця після здобуття освіти пропрацювати вчителем початкової школи не менше чотирьох років). По завершенню навчання у 1912 р., залишивши письмове зобов'язання Земству відпрацювати стипендію, він вступив до щойно заснованого Смоленського учительського інституту. Останній, третій курс інституту закінчив 21 грудня 1915 р., після чого і був призваний на військову службу. Слід додати, що після завершення навчання у семінарії Ф. А. Козубовський близько шести місяців (вірогідно в кінці 1912 — на початку 1913 рр.) працював «молодим вчителем» II-ї початкової школи м. Слуцька, куди, напевно, і був призначений Земством [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 3, 4, 15].

За публікацією С. Литвинчука, що стала чи не головним джерелом для інших краєзнавчих робіт, Федір Андрійович розпочав своє навчання в одинадцятирічному віці у церковно-приходській школі сусіднього села Вишловичі (за 4,5 км північніше Богушева). У навчальний період юнак проживав при школі, у кімнаті шкільного сторожа. Закінчував шкільну початкову освіту він уже в іншому селі — Жабчицях, що знаходилось ще далі від домівки (за 10 км західніше, на околиці Пінська). Кореспондент пінського районного радіо зовсім не згадує про учительську семінарію, а інформацію про навчання у Смоленському інституті подає з посиланням на довідку Центрального державного архіву Червоної армії [Литвинчук, 1968, с. 2. Порівн.: Самуйлик, 1987; Кавалёва, 1993, с. 175—176; Шапіро, 1997, с. 3].

С. Шапіро стверджує, що в сімейному архіві Козубовських зберігався документ виданий правлінням Пінського духовного (!) училища 21 червня 1913 р., згідно якого, Ф. А. Козубовський здобув звання вчителя церковно-приходської школи з правом навчати дітей церковному співу. Автор статті додає, що Федір Андрійович любив співати та вмів грати на різних музичних інструментах [Шапіро, 1997, с. 3].

Н. Ковальова наводить інформацію про те, що педагогічний інститут Ф. А. Козубовський закінчив вже у повоєнні роки у Коростені [Кавалёва, 1993, с. 179]. Але це очевидна помилка, оскільки в місті у 1920-х рр. не існувало інституту, а сам Федір Андрійович вже викладав на округових педагогічних курсах. До того ж, ще раніше він викладав у навчальних закладах Слуцька та Овруча і займав різноманітні посади в повітових органах управління освітою (див. нижче), що було б неможливим без здобутої освітньої кваліфікації.

Враховуючи вищенаведене (див. також прим. 3 на с. 13), нам видається, що початкову освіту Ф. А. Козубовський здобув наступним чином: спочатку закінчив однокласний початковий навчальний заклад (земську або церковно-при-

ходську школу) у с. Вишловичі, потім навчався в старшому класі двокласного початкового закладу в с. Жабчиці, згодом пройшов п'ятирічний курс навчання в учительській семінарії (у Пінську?), після чого вступив до Смоленського учительського інституту. Викликає подив п'ятирічний курс у вчительській семінарії. Можливо, що перші два роки Федір Андрійович закінчував програму двокласного початкового училища, необхідну для вступу в семінарію, в одній із навчальних установ Пінська, якщо у сільських школах він пройшов лише курс однокласного училища. Звісно, наші припущення потребують перевірки за архівними матеріалами освітніх установ початку ХХ ст. в архівах Білорусі.

По закінченню інституту, за даними С. Литвинчука, Ф. А. Козубовський повертається на батьківщину і працює шкільним учителем (за М. Самуйликом у земській школі в с. Радчицьк). Наприкінці літа 1915 р., з наступом німецьких військ, яким 15 (28) вересня вдалося захопити Пінськ (і відповідно Богушево, що знаходилось у 15 км західніше), родина змушена була евакуюватися до м. Річиці (нині райцентр Гомельської обл.). За спогадами О. А. Новікової, Федір Андрійович влаштувався вчителем на залізничному роз'їзді Демехи, звідки його і мобілізували до воюючої армії [Литвинчук, 1968, с. 2]. У відомих нам документах, Ф. А. Козубовський нічого не згадує про повернення на Полісся та евакуацію, навпаки, свідчить, як ми зазначали вище, що до війська був призваний відразу після закінчення інституту.

Перша світова та Громадянська війни. Поліське збройне повстання (1915—1920). Після призову, як особу з освітою, Ф. А. Козубовського відправили на навчання до Тверського кавалерійського училища, де він пройшов шестимісячний прискорений курс підготовки офіцерів військового часу. По закінченні курсу його відправляють на фронт, офіцером 16-го гусарського¹ (як зазначає Федір Андрійович

1. 16-й гусарський Іркутський Його Імператорської Високості Великого Князя Миколи Миколайовича полк, протягом 1916—1918 рр. перебував у складі Зведеної кавалерійської дивізії, що була утворена в березні—квітні 1916 р. під час підготовки літнього наступу російської армії. До її складу ввійшли: 16-й гусарський Іркутський та 19-й драгунський Архангелогородський полки (1 бригада), 1-й та 2-й Заамурські кінні полки (2 бригада) та 1-й кінно-гірський артилерійський дивізіон. Після формування відправлена в підпорядкування Південно-Західного фронту. Вірогідно, що з училища Ф. А. Козубовський потрапляє на фронт саме напередодні наступальної операції російської армії, яка пізніше отримала назву «Брусилівський прорив». На початок наступу, 23 травня (5 червня) 1916 р., Зведена кавалерійська дивізія в складі 2-го кінного корпусу перебувала в резерві 7-ї армії й базувалася в районі Чорткова (нині Тернопільської обл.) [Ветошников, 1940, с. 54, 168; Наступление, 1940, с. 195; Осьгин, 2010, с. 139].

в автобіографії) полку. Перший фронтовий чин — молодший поручик. У 1917 р. Ф. А. Козубовський командує кавалерійським ескадроном [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4; Шапиро, 1997, с. 3].

Події Лютневої революції 1917 р., знаменитий «Наказ № 1» Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів та, прийнята 9 (22) травня Тимчасовим урядом «Декларація прав солдата», що гарантувала надання солдатам всіх цивільних прав, в тому числі й вступати в будь-які політичні партії, національні та релігійні організації, поклали початок демократизації Російської імператорської армії. У

25—28 травня (7—10 червня) частини дивізії форсували р. Стрипа в районі с. Дуліби, зайняли Сорочки, Ліщанці, Скоморохи та Соколець, й вийшли до другої оборонної лінії противника в районі Баршів—Порохова. Розвідкові загони корпусу діяли в тилу австрійської армії в районі Монастирська—Підгайці (нині Тернопільська обл.) [Ветошников, 1940, с. 78, 95—98; Керсновский, 1992, с. 47; Наступление, 1940, с. 249, 251, 263, 274; Оськин, 2010, с. 141]. 29 травня (11 червня) вийшов наказ головнокомандувача фронту О. О. Брусилова, про переведення Зведеної кавалерійської дивізії в розпорядження 11-ї армії [Наступление, 1940, с. 268, 276, 292]. Але ще 5 (18) червня дивізія діяла в складі з'єднання генерала О. Ф. Брікнена на фронті 7-ї армії в районі Бурканів—Гайворонка [Ветошников, 1940, с. 111, Наступление, 1940, с. 352].

13—17 (26—30) червня 1916 р. Зведена кавалерійська дивізія перебувала в резерві 11-ї армії в складі кінного загону генерал-лейтенанта М. П. Вадбольського й дислокувалась в районі с. Валігури (північніше м. Почаїв, нині Тернопільської обл.). З 18 червня (1 липня) в розпорядженні 45-го армійського корпусу [Наступление, 1940, с. 414, 422, 446, 451, 452].

19—29 червня (2—10 липня) загін князя Вадбольського веде оборонні бої в складі 45-го й 5-го корпусів в районі Угринів — Дубові Корчми — Золочівка (нині на кордоні Волинської й Рівненської обл.). Поблизу Ниви Золочівської частини дивізії ліквідували прорив супротивником фронту 11-ї армії [Керсновский, 1992, с. 96, 224; Наступление, 1940, с. 459, 470, 481, 487, 488, 490, 501]. На початок вересня 1916 р. дивізія перебуває в резерві 11-ї армії [Оськин, 2010, с. 353—354].

За оцінкою австро-угорського командування на початок 1917 р. Зведена кавалерійська дивізія відзначена як один з найкращих кавалерійських підрозділів російської армії [Оськин, 2009, с. 69]. Дивізія брала участь у червневому наступі 1917 р. (вірогідно, в складі 11-ї армії в районі Тарнополя). Зокрема 1-й Заамурський кінний полк відомий своєю кінною атакою 18 червня (1 липня) під Швейківцями (імовірно с. Швейків Монастирського р-ну Тернопільської обл.) [Керсновский, 1992, с. 224].

Досить вірогідно, що в цих бойових діях 1916—1917 рр. міг приймати участь Ф. А. Козубовський. Полк демобілізовано навесні 1918 р. Бойовий шлях 16-го гусарського Іркутського полку, як і участь Ф. А. Козубовського в бойових діях, ще належить прослідкувати за матеріалами Російського державного військово-історичного архіву [РГВИА, ф. 3607, оп. 1—2, 108 ед. хр., 1903—1917 гг.].

розпалі військових дій збройні сили країни виявилися безпосередньо залучені до бурхливих соціально-політичних процесів: політичні партії всіх рівнів та різного ідеологічного спрямування розпочинають активну політичну агітацію серед армійських підрозділів. Не уникнув цих процесів і Ф. А. Козубовський, який знаходячись на фронті, приєднався до анархістсько-комуністів, а з початком лютневих подій за дорученням організації проводив агітаторську роботу в частинах IV (?) ¹ корпусу. З поглядами анархістів він ознайомився ще під час навчання в інституті: *«захоплювався революційною романтикою їх боротьби»*. Особливий вплив на нього мали твори М. О. Бакуніна [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4]. Зрозуміло, що з фронтів Першої світової Ф. А. Козубовський повертається вже з стійкими революційними переконаннями.

Після Жовтневого перевороту, нова влада обнародує відомий декрет «Про мир» та 2 (15) грудня укладає угоду з державами німецького блоку про тимчасове припинення військових дій. Солдати сприйняли ці події як акти про закінчення війни — розпочинається стихійна демобілізація фронтових частин. Щоб якимось очолити та організувати цей процес, урядом більшовиків було прийнято декілька правових актів, за якими військові останніх чотирьох років призиву, а саме до цієї групи належав Ф. А. Козубовський, мали бути демобілізовані у березні-квітні 1918 р. Також, одними з перших підлягали звільненню з діючої армії колишні вчителі [Краснокутский, 1997, с. 25]. Можливо саме через цю норму Федір Андрійович демобілізується вже в грудні 1917 р. [ЦДАВО України, ф. 166,

1. Можливо помилка, оскільки 16-й гусарський Іркутський полк ніколи не входив до складу IV-го армійського чи кінного (кавалерійського) корпусу Російської імператорської армії. Інакше, слід припустити, що Ф. А. Козубовський був відправлений на фронт у складі іншого військового підрозділу чи переведений вже під час бойових дій (у чому немає нічого незвичного). У такому випадку, спроба прослідкувати бойовий шлях Іркутського полку в складі Зведеної дивізії, здійснена нами в попередній примітці, видається марною. Це ще раз демонструє, наскільки наші джерела до біографії дослідника є фрагментарними та непевними.

IV-й армійський корпус під час Першої світової війни діяв на Північно-Західному фронті. IV-й кінний корпус під час наступальної операції 1916 р. діяв у складі 3-ї та 8-ї армії на Поліссі, південніше р. Прип'яті, в районі Луцьк — Ковель — Сарни [Наступление, 1940, с. 20—29]. Влітку 1917 р. корпус брав участь у червневому наступі в складі Особливої армії (зі штабом в Луцьку).

Між іншим, у складі 16-ї кавалерійської дивізії IV-го кінного корпусу перебував 16-й уланський Новоархангельський полк та 16-й кавалерійський стрілецький полк. Також у Російській імператорській армії часів Першої світової війни існував 16-й драгунський Тверський полк, що діяв на Кавказькому фронті.

оп. 12, спр. 3487, арк. 4]. За даними С. Литвинчука, що посилається на довідку Центрального державного архіву Радянської армії та спогади сестри, майбутній науковець залишає фронтіві частини після поранення [Литвинчук, 1968, с. 2; Шапиро, 1997, с. 3]. Але сам Ф. А. Козубовський жодним словом не згадує про поранення під час бойових дій в ході Першої світової війни.

Так чи інакше, Федір Андрійович повертається на Пінщину, але не до рідного села, що разом із повітовим центром все ще залишалось в зоні німецької окупації за лінією фронту, а до с. Колодне на Столінщині (нині Столінського р-ну Брестської обл.). Саме туди повернулася сім'я з евакуації. О. А. Новікова пригадувала, що батьки знімали будинок у робітника-залізничника, а брат вчителював у сусідніх селах Радчицьку [Литвинчук, 1968, с. 2] та Колодному [Шапиро, 1997, с. 3]. Сам же Ф. А. Козубовський у біографії 1927 р. зазначає, що після демобілізації до серпня 1918 р. працював вчителем історії вищепочаткової залізничної школи на ст. Лунинець (нині райцентр Брестської обл.) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 2 зв., 15].

18 лютого 1918 р., після зриву мирних переговорів у Брест-Литовську через позицію радянської делегації на чолі з Л. Д. Троцьким, німецькі війська, при підтримці союзницьких українських частин, почали свій наступ на теренах Білорусії. Вся територія Білоруського Полісся, по лінії залізниць Брест-Гомель, включаючи мм. Брест-Литовськ, Пінськ, Мозир, Річиця та Гомель, була зайнята кайзерівськими військами й передана до складу УНР. Закріплення цих територій за українською державою юридично оформлено Брестським мирним договором. 6 березня 1918 р. уряд УНР ухвалив «Закон про адміністративно-територіальний поділ України», за яким створювалась окрема адміністративна одиниця Дреговицька земля з центром у Мозирі (з серпня 1918 р. — Поліська округа) [Бойко, 2009, с. 217, 222—223]. Насправді, найбільша за площею округа слабо контролювалась українською владою, в тому числі й через позицію військової влади Німеччини, яку насамперед цікавила стратегічно важлива залізниця.

Вже влітку на цих територіях зростає незадоволення місцевих мешканців політикою української і німецької військової адміністрації. Зокрема, найбільше населення непокоїли відновлення урядом П. Скоропадського старого соціального порядку (ставка на великих промисловців і землевласників, яким поверталась земля), економічна політика (важкі продовольчі та фуражні побори на користь німецької армії) та впровадження українізації. Не вирішенням залишалось і важливе питання повернення біженців до своїх домівок. Усе це в підсумку викликало підйом партизанського руху в регіоні та призвело до Поліського повстання (яке в українській історіографії ще називають Дубровицьким).

Вже влітку підпільники кількох міст і сіл Погориння створюють в лісах повстанські групи. Перші військові заворушення на Пінщині, де в цей час проживає та працює Ф. А. Козубовський, відбулися в серпні 1918 р., коли загін під командуванням Т. Розановича знищив український підрозділ, що займався конфіскацією продуктів у с. Рубель. Потому повстанці захопили містечка Столін та Давид-Городок, створили власний загін із кіннотою та Столінський військово-революційний комітет (далі — ВРК). Повсталі протрималися до жовтня, коли об'єднані сили німецьких і українських підрозділів та загону місцевого землевласника А. Бахенського, що складався з офіцерів царської армії, зайняли Столін [Памяць, 2003б, с. 99—101, 103—105].

На осінь на території Пінського та північної частини Ровенського повітів, що стала серцевиною заворушень, діяло близько 100 партизанських загонів. Повстання приймало масовий характер. Майже у всіх селах агітацію проводили підпільні осередки лівих організацій. Поступово політичне керівництво над повстанням беруть на себе представники лівих есерів та анархо-комуністів, до яких прихильно ставилось місцеве населення, на відміну від більшовиків. Військові загоны очолюють вчорашні фронтвики та місцеві вчителі.

Ф. А. Козубовський не залишається осторонь цих подій. Разом з колегами, вчителями І. Жуком, А. Лепешко, О. Карасем і Ф. Романовичем та іншими прибічниками, організовує окремих загін, що діє в районі сіл Колодне та Радчицьк [Литвинчук, 1968, с. 2; Кисель, 2015б; Шапиро, 1997, с. 3; Памяць, 2003б, с. 102], входить до Столінського РВК [Кисель, 2015а], допомагає в агітаційно-пропагандистській роботі, організовує випуск друкованого органу повсталих — нелегальної газети «Лясное рѣха» (Лісове відлуння) та стає одним із редакторів [Краўцоў, 1995, с. 217, 221; Литвинчук, 1968, с. 2—3; Самуйлик, 1987, с. 3; Цуба, 2017, с. 90—91]. Сестра Ф. А. Козубовського згадувала, що газета готувалася та друкувалася в їх будинку, де приховувався гектограф, а вона довгий час зберігала частини друкарської машинки брата [Литвинчук, 1968, с. 2—3].

Ситуація кардинально змінюється у листопаді 1918 р. Після початку революції та зречення кайзера, Німеччина виходить з війни, а після підписання 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я розпочинає вивід своїх військ із зайнятих територій. Повсталі переходять до більш рішучих дій.

3—6 грудня місцеві загоны зайняли м. Дубровиця, а вже 9 грудня розброїли німецький гарнізон м. Сарни (нині райцентри Рівненської обл.). На Пінщині до рук повсталих знову переходить Столін. Постало питання забезпечення повстання зброєю. Тому загоны сконцентрувалися на ст. Видибор (нині Відзібоір Столінського р-ну) в 11 км на північ від Століна, де були

Рис. 3. Будинок Н. Орди у Пінську, в якому на початку 1919 р. знаходився штаб 2-го Поліського повстанського полку (фото сайту «История Пинска», www.pinsk-history.ru)

зосереджені склади колишнього 39-го армійського корпусу Російської імператорської армії. Після ультиматуму німецький гарнізон виїхав на ст. Лунинець.

25 грудня 1918 р. у Століні пройшло засідання комітету (224 делегати) на якому прийнято рішення про створення Поліського РВК, під керівництвом лівого есера Г. М. Островського, до складу якого також обрано Ф. А. Козубовського. Ревкомом було проголошено мобілізацію усіх чоловіків у віці 20—30 років, прийнято рішення про створення міліції, взяття під контроль поміщицьких маєтків. 27 грудня 1918 р. у Видиборі відбулася нарада командирів на якій вирішено створити на базі окремих повстанських загонів революційні полки: 1-й Поліський (командир А. Ф. Резановіч), 2-й Поліський (Ф. А. Козубовський) та 1-й Дубровицький (М. Я. Лясковець), штаби яких розмістилися відповідно у Століні, Видиборі та Дубровиці.

5 січня 1919 р. на Пінцину прибуває О. М. Ільїн, відряджений ЦК РКП(б) з метою організації купівлі зброї у німецьких підрозділів, що чекали на відправлення до Німеччини. Він очолює повстання та, в результаті перемовин із солдатським комітетом німецької частини, забезпечує передачу важливого залізничного вузлу Лунинець повсталим. Таким чином, на цей час Поліський ВРК контролює велику територію вздовж залізниці від м. Ганцевич до м. Сарни із стратегічними станціями Лунинець та Сарни. 8 січня 1919 р. на територію, контрольовану повстанцями, вступив 152-й полк 17-ї стрілецької дивізії Західного фронту Червоної армії (згодом підійшли 146-й і 148-й стрілецькі полки)¹. Але вже 15 січня Лу-

нинець в черговий раз тимчасово був зайнятий 50-тисячним німецьким з'єднанням, що поверталось із Гомеля.

У середині січня основні дії розгортаються в районі Сарн і Дубровиці, де повстанські полки ведуть бої з підрозділами Сарненської групи Дієвої армії УНР (об'єднувала близько 2,5 тисячі багнетів, від 150 до 600 шабель, 8 гармат і 2 бронепотяги). Міста декілька раз переходять із рук в руки і в результаті поліщуків відтіснено на станцію Горинь [Історія..., 1973, с. 27—28, 262—264, 546; Крайцоў, 1995, с. 217—222; Кисель, 2014; 2015а; 2015б; Памяць, 2003а, с. 149—152; 2003б, с. 106—115].

Як свідчить учасник повстання Ф. Б. Пирішко, переказуючи слова т. Прилуцького, односельчанина Федора Андрійовича, у січневих боях під Сарнами, член Військової Ради повстанських сил Ф. А. Козубовський отримав контузію [Пирішко, б. д.; Литвинчук, 1968, с. 2; Самуїлик, 1987, с. 3]. За спогадами одного з керівників повстання, голови Поліського РВК, Г. М. Островського, Федір Андрійович виявився талановитим висококваліфікованим командиром:

«Молода людина з розумними очима і доброю посмішкою міг бути і розважливим, і нестримно гарячим в бою в залежності від обставин» [Жарич, 1957; Кавалёва, 1993, с. 178].

Після боїв на Рівненщині 1-й Поліський полк було розформовано, його залишки приєднано до 2-го Поліського. Під командуванням Ф. А. Козубовського зосередилось понад 3 тисячі багнетів. 22 січня бійці 2-го Поліського за підтримки 152-го стрілецького полку РСЧА почали бої за Пінськ. В місті дислокувався підрозділ УНР (200 багнетів охороняли залізничну станцію), загопи поліції, стояли німецькі війська і розташовувався Пінськ-Волинський добровольчий батальйон А. Бохенського. Незважаючи на чисельну перевагу, Пінськ вдалося взяти під контроль лише 25 січня (рис. 3), з відходом останнього ні-

1. Ще 13 листопада 1918 р. у зв'язку з революцією в Німеччині ЦВК РРФСР прийняв декрет про анулювання Брестського мирного договору й війська Західного фронту РСЧА починають бойові дії на території Білорусі.

мецького підрозділу, а повноцінно контролювати місто ополчення змогло лише у лютому.

Після захоплення Пінська повстанські полки повністю перейшли в підпорядкування командування 17-ї дивізії РСЧА і були відправлені на південний напрямок: 5 лютого була зайнята Дубровиця, а 7 лютого — Сарни¹. Пізніше полк Ф. А. Козубовського веде бойові дії на західному напрямку — взяті під контроль м. Янів (нині Іванове) та Дрогичин (нині обидва райцентри Брестської обл.). Але вже 17 лютого 2-й Поліський полк вступив у бій під Антоподем (нині смт. Дрогичинського р-ну Брестської обл.) із загонами оперативної групи «Полісся» Війська Польського під командуванням генерал-майора А. Лістовського². Зазнавши великих втрат (за польськими даними близько 200 загиблих) полк почав відступ. Оскільки утворилася загроза Пінську та Лунинецькому залізничному вузлу, командування 2-ї бригади 17-ї стрілецької дивізії вирішило, що Ф. А. Козубовський не зможе належним чином організувати захист, тому його позбавляють командирських повноважень. Рішення негативно було сприйняте бійцями. 25 лютого полк передислоковано до Кожан-Городка та на станцію Лахва [Історія..., 1973, с. 27—28, 262—264, 546; Краўцоў, 1995, с. 222—225; Кравцов, 1998; Кисель, 2015а; 2015б; Міралоубаў, 1998; Памяць, 2003а, с. 145—146, 153—155; 2003б, с. 115—116, Цуба, 2011, с. 43—44].

Можливо саме про бій під Антоподем йдеться у протоколі допиту арештованого від 29.06.1936 р., коли Ф. А. Козубовський дає відповіді про арешти під час військової служби:

«...в 1919 году в феврале, я был арестован и привлечён к следствию ... за самовольное наступление и отступление батальона полка, которым я в то время командовал ... полк обвинули в левосервских настроениях ... в процессе следствия я был реабилитирован...» [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 36 зв.].

1. За деякими неперевіреними даними, у боях за Сарни визрів ситуативний союз між більшовицькими військами, у складі яких уже діяли повстанські полки, та військами Директорії УНР проти німецького гарнізону. Можливо, саме з цим пов'язані обвинувачення слідчих після арешту та під час допитів Ф. А. Козубовського, про службу в петлюрівській армії і участь у «петлюрівському русі» [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11, 27 зв.].

2. У листопаді 1918 р. було проголошено незалежність Польщі. Основною метою керівництва республіки на чолі з Ю. Пілсудським було відновлення Польщі в історичних кордонах Речі Посполитої 1772 р. 9—14 лютого 1919 р. німецькі війська пропустили польські частини на р. Німан, форсувавши який, вони почали наступ на територію Білорусі. Так утворився польсько-російський фронт і почалась польсько-радянська війна 1919—1920 рр.

11 березня 1919 р. вирішено перевести 2-й Поліський та 21-й Волинський (бувний Дубровицький) полки до Рогачова. 2-й Поліський мав серйозні труднощі з постачанням, і під час передислокації висунув вимоги забезпечити полк всім необхідним. Не чекаючи солдатських заворушень, після прибуття до міста, силами загону губернської ЧК та взводу особливого призначення, червоноармійців роззброїли, а заколотників заарештували. Полк було переформовано і знову відправлено на фронт [Карасев, Глушаков, 2010, с. 42—43]. За деякими відомостями, батальйони з особовим складом 2-го Поліського полку були перекинуті на Південний фронт, де воювали в складі 10-ї дивізії РСЧА проти Добровольчої армії А. І. Денікіна [Памяць, 2003б, с. 118].

Вже до середини березня 1919 р. Поліське повстання було придушене: Сарни та Дубровицю зайняли українські, а Пінськ, Столін і Лунинець — польські війська. Окрім невдач на фронті цьому сприяли і загострення стосунків між лівоесерівським керівництвом посталих та більшовицькими діячами і командуванням частин Червоної Армії [Памяць, 2003а, с. 146—147]. Зокрема, Мінський губернський військовий комісар Некрасов ще у лютому вислав до ЦВК Білорусі телеграму з проханням ліквідувати Поліський ревком. А голова пінської ЧК Роттер та уповноважений революційно-військової ради Західного фронту Гуревич звинуватили керівників Поліського РВК в «лівоесерівській змові».

У радянській історіографії Поліське повстання по більшості трактувалося як «антирадянський кулацько-есерівський заколот». Повстання 1918—1919 рр. на Поліссі намагалися не згадувати, хоча у періоди відлиги й були спроби героїзації та популяризації цих подій на місцевих рівнях. І на сьогодні, ні в Білорусі, ні в Україні, не існує монографічного дослідження, збірки документів чи достатньої кількості наукових розвідок, присвячених повстанню. Імовірно, що і за життя Ф. А. Козубовського поліські події були не досить відомі, адже у власній автобіографії він посилається на партійну довідку [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4].

Тому, тим більш цікавим є повідомлення Н. М. Ковальової та С. Шапіро, що Федір Андрійович, перебуваючи в ув'язненні під час розгляду його справи, написав роботу про Поліське повстання, що супроводжувалась накресленими від руки картами. Текст вдалося передати рідним, але рукопис згорів під час Другої світової війни. Імовірно, ці свідчення автори отримали або безпосередньо від сина Ф. А. Козубовського — Святослава, або від племінника — Є. В. Новікова [Кавалёва, 1993, с. 183; Шапіро, 1997, с. 3; Шапіра, 1998, с. 469].

З березня 1919 р. Федір Андрійович, разом із сформованими ним частинами, продовжує бойові дії проти польських військ в складі ре-

гулярних частин Червоної армії (рис. 4)¹: у різні періоди був командиром роти, батальйону, полку та навіть бригади, очолював особливий партизанський полк. Восени 1919 р. під час партизанських дій у тилу Війська Польського в районі р. Березина, разом з частиною батальйону Ф. А. Козубовський був захоплений у полон. Перебував у таборі для військовополонених під Мінськом, звідки переведений до в'язниці Брест-Литовська. Був засуджений до страти, але по конфірмації командуючого литовсько-білоруським фронтом генерал-поручника С. Шептицького, смертний вирок замінили на «12 років соляних праць». У полоні Федір Андрійович захворів на тиф та був переведений до шпиталю, з якого утік. Наприкінці квітня — на початку травня 1920 р. перейшов на територію зайняту червоними частинами у районі м. Борисів (нині райцентр Мінської обл.). На радянській території був затриманий польовою вартою, у подальшому штабом армії переведений до складу запасного полку, що квартирувався у Смоленську [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4—4 зв., 14; ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 36—36 зв.].

У грудні 1920 р. за власним бажанням Ф. А. Козубовський отримав безтермінову відпустку, остаточно демобілізований та переведений до складу запасу РСЧА вже у 1921 р. (імовірно у серпні-вересні) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4 зв., 14, 15]. Пізніше, у 1928 р. з нагоди десятиріччя РСЧА, Федір Андрійович був нагороджений Почесною грамотою Реввійськради СРСР та відзнакою «Червоний партизан», які були вилучені слідчими під час арешту 1936 р. [Кавалёва, 1993, с. 179; ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 6].

18 березня 1921 р. між РРФСР та Річчю Посполитою був підписаний Ризький мирний договір, за яким Пінський повіт з Століним та Лунином залишалися в складі Польщі. Ф. А. Козубовський знову змушений був покинути рідний край.

Повоєнні роки: Слуцьк — Овруч (1921—1923). Відповідно до автобіографії, датованої

1. Найвідоміше фото Ф. А. Козубовського, — у військовій формі, певно виконане не раніше літа 1924 р., коли він вже перебуває на цивільній службі та очолює Коростенський музей. Оскільки однострій на фото, зі знаками розрізнення на петлицях нашитих на комір гімнастерки у формі трьох прямокутників («три шпали»), що відповідає званню і командно-стройовій посаді командира полку, був прийнятий у РСЧА наказом РВР СРСР № 807 від 20 червня 1924 р. [Ілюстрованное..., 1960, с. 23, 125, табл. 24—26]. Протягом 1919—1920 рр., у часи коли Ф. А. Козубовський перебував в лавах РСЧА, знаки розпізнавання у вигляді п'ятикутної зірки, трикутників, квадратів і ромбів із червоного сукна нашивалися на лівій рукав сорочки чи шинелі, а на петлицях розміщувалися тільки відзнаки роду військ [Там же, с. 10—13, табл. 3—4].

Рис. 4. Ф. А. Козубовський у військовій формі, літо 1924 р. (?)

29 серпня 1927 р., Федір Андрійович з січня 1921 р. працює в НКО Білорусі: вчителює в школі № 4 II-го ступеню в Слуцьку (рис. 5), одночасно працює головою Інструкторської колегії Повітнаросвіти [Там само, арк. 4 зв, 15]. Зауважимо, що Слуцьк не був для нього зовсім незнайомим містом, оскільки майбутній вчений недовгий час вчителював тут до війни. Можливо саме цим і був продиктований вибір нового місця проживання та роботи.

Ми не маємо документів, що б розкривали життя Ф. А. Козубовського у Слуцьку. Але відомі спогади Д. Л. Юр'єва, члена Слуцького ревкому у 1921 р., що показують становище освіти у місті в ті часи:

«...Не хватало учителей, а также письменных принадлежностей, учебников, Были случаи, когда снабжение бумагой, перьями, карандашами шло за счёт контрабанды, отобранной пограничниками. Многие школы требовали капитального ремонта. В дореволюционном Слуцке были мужская и женская гимназии, коммерческое и духовное училища. Большинство учителей этих заведений продолжали работать в советских средних школах, названных школами 2-й ступени. Тогда вместо учитель вошло в употребление название школьный работник — сокращённо «шкраб» [Памяць, 2000, с. 183].

З автобіографії відомо, що Федір Андрійович стає членом Наукового товариства Случчини. Нам вдалося знайти інформацію, що з 1918 р. у місті та повіті діяло білоруське культурно-просвітницьке товариство «Папараць-кветка». Товариство мало краєзнавчу, літературну і драматично-хорову секції та гуртки-філії, об'єднувало біля 150 членів, видавало свій часопис, сприяло організації учбових курсів, засновувало читальні, організувало театральні постанови. Цікаво, що саме у 1921 р. товариство припиняє свою діяльність, а його функції

Рис. 5. Ф. А. Козубовський з вихованцями; Слуцьк, початок 1920-х рр. (?) (архів родини Ф. А. Козубовського)

перебирає на себе повітовий відділ народної освіти [Памяць, 2000, с. 205, 212, 215]. Вже восени Ф. А. Козубовський з невстановлених мотивів залишає Слуцьк.

З вересня 1921 по серпень 1922 рр. Ф. А. Козубовський працює в Овручі, де й долучається до археології. У цей час він завідує повітовим відділом соціального виховання, є лектором-викладачем педагогічної школи, співробітником історико-археологічного відділу Овруцького повітового музею, вступає до спілки працівників освіти РОБОС і стає головою її повітового осередку [ЩДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 4 зв., 15—15 зв., 18]. У складі науково-археологічної комісії при повітовому відділі Народної освіти брав участь у дослідженні пам'яток Словечансько-Овруцького кряжу та зборі відомостей про старожитність Овруцького повіту¹.

«Куточок Швейцарії»: коростенський період (1922—1929). Цей період життя Федора Андрійовича залишається найбільш відомим широкому колу науковців, оскільки є досить непогано документованим. Діяльність дослідника як директора музею та, особливо, результати досліджень археологічних пам'яток Коростеня, уже неодноразово ставали пред-

метом наукових розвідок [Самойловський, 1970, с. 191—199; Звіздецький, Польгуй, 1998, с. 112—113, 115, 118—119; Звіздецький, Петраускас, Польгуй, 2004, с. 58; Колеснікова, 2011; Петраускас, Польгуй, Хададова, 2014, с. 295—297; Тарабукін, 2012, с. 292—293; 2014]. Тому, в даній публікації ми лише наведемо перелік археологічних досліджень, які проводив чи в яких був задіяний Ф. А. Козубовський у цей час, не розглядаючи детально отримані в ході робіт результати. Більшу увагу спробуємо зосередити на організаційній та адміністративній, пам'яткоохоронній, просвітницькій діяльності вченого, розглянемо аспекти співробітництва музею з іншими науковими установами та окремими науковцями (етнографами, географами, геологами, тощо).

Федір Андрійович переїхав до Коростеня ще в серпні 1922 р. З того часу працює інспектором політичної освіти у дільничному комітеті профспілки залізничників («Учкпрофсож») (1922—1924 рр.), інспектором соціального виховання Коростенського повітового відділу Народної освіти (1922—1924 рр.) (рис. 6), керівником Коростенської округової інспектури Народної освіти (з 23 липня 1926 р.), обраний членом Коростенського округового виконавчого комітету (з 1926 р.), був заступником голови Коростенського Окрплану (1927—1929 рр.) та керівником гуртків і шкіл політичних знань підвищеного типу (з 1928 р.)

1. Детальніше про історію Овруцького повітового музею та науково-археологічної комісії див. окрему статтю С. В. Паленка у цьому збірнику.

Рис. 6. Ф. А. Козубовський (стоїть, крайній у третьому верхньому ряду праворуч) серед працівників Коростенського окружного відділу народної освіти та шкіл міста; Коростень, 1923 р. (фото з експозиції Коростенського краєзнавчого музею)

Рис. 7. Ф. А. Козубовський (сидить, знизу праворуч) серед працівників Коростенського окружного відділу народної освіти та шкіл міста; Коростень, 1923 р. (фото з експозиції Коростенського краєзнавчого музею)

(рис. 7) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 1, 3, 14 зв., 18].

У 1923 р. Федір Андрійович викладає суспільствознавство на місцевих учительських курсах,

із слухачами яких влітку того ж року проводить обстеження околиць Коростеня та найближчих сіл. За результатами досліджень була організована звітна виставка. Власне ця невеличка

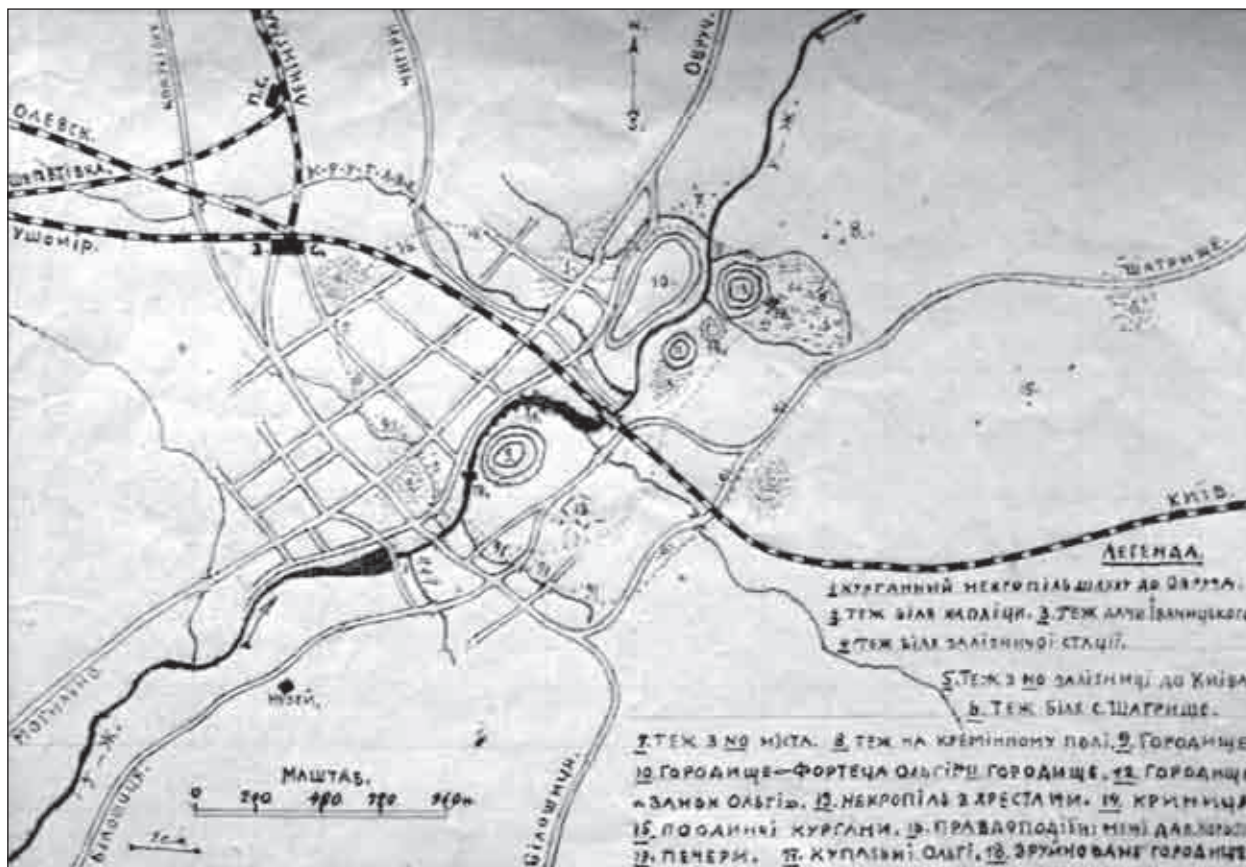

Рис. 8. План Коростеня з розташуванням археологічних пам'яток із щоденника С. С. Гамченко, 1924 р. [НА ІА НАН України, ф. 3, спр. 61]

експозиція і стала поштовхом до заснування в Коростені краєзнавчого музею. Ідея була підтримана округовим відділом народної освіти в особі керівника т. Пелеха, і за його ініціативи, уже восени 1923 р., Президією Коростенського ОВК було затверджено рішення про заснування музею. Очолити підготовчі роботи доручено Ф. А. Козубовському — дослідник приступає до створення експозиції музею. Основою його колекцій стали збірка учительських курсів та рештки палеонтологічної колекції Овруцького повітового музею [Рада..., 1927, с. 360; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 359]. З 1 лютого 1924 р. Ф. А. Козубовський призначений на посаду директора музею [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 357].

Для музею Округовим виконкомом була виділена садиба бувшої дачі місцевого мельника Розенберга, що розташовувалася на правому березі р. Уж, за 3/4 версти від центра міста по шляху на Білошиці (рис. 8). Шестикімнатний дачний будинок з кухнею, в якому й оселився Ф. А. Козубовський із сім'єю (рис. 9), потребував ремонту і не дуже підходив для розміщення музейної експозиції, бібліотеки та лабораторії. Але й за це приміщення директору прийшлося витримати справжню боротьбу із бувшим власником, Окрмісцьгоспом, Комунхозом, закладами освіти та іншими установами, що стало в перші місяці й роки діяльності музею головним

завданням директора¹. Фактично вирішувалось питання існування та подальшої долі установи [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 359—361; Рада музею, 1927, с. 260].

Вже через рік після заснування директор відмічає, що «...тісний, малий будинок для музею. Навіть тепер за один рік існування тіснота вже гостро відчувається, а при дальнішому зростанні експонатів становище буде критичним» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 363]. Попри незадовільні умови, як зазначає Ф. А. Козубовський у річному звіті «...музейний фонд, що складає 60 % усіх експонатів, переховується разом із дровами в ящиках у хліві» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 157], у 1926 р. проведено ремонт приміщень [Там само, арк. 153 зв.] й, принаймні, на поча-

1. Місто, що ще нещодавно було незначним селищем, у середині 1920-х рр. перетворюється у великий адміністративний (Коростень стає центром округу) і військовий осередок та важливий залізничний вузол. З переміщенням до міста цивільної та військової адміністрації гостро відчувалася нестача будівель для розташування адміністративних установ і облаштування житла. Зі слів Ф. А. Козубовського: «В Коростені, найпоганішому містечку на Волині, взагалі не було ніколи більш чи менш сталих будинків, а тім більш придатних до розміщення музею» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 259].

ток 1927 р. музей перебував в тому ж будинку [Рада музею, 1927, с. 260]. Директор шукає можливостей збільшити експозиційні площі та покращити умови: у 1926—1927 рр. Коростенський ОВК мав асигнувати 5 тис. крб. на будівництво музейного павільйону [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 157, 164 зв.], але ці наміри імовірно не здійснилися.

На початку 1928 р. з'являється план, припустимо розроблений Ф. А. Козубовським, спорудження цілком нового будинку для округових музею та бібліотеки, загальною площею 860 м². За ним, у новому приміщенні передбачалися експозиційні зали для п'яти відділів музею (природничого, історичного, побутового, промислового, сільсько-господарчого), лабораторії, бібліотеки, книгосховища, читальної зали на 200 осіб, канцелярії, кабінету директора, трьох робочих кімнат та восьми приміщень для персоналу. План був підтриманий головою Коростенського ОВК та округовим інспектором Наросвіти. Принаймні їх підписи, поряд із підписом директора музею, фігурують у листі зверненні до НКО УСРР із проханням допомогти з дотацією на будівництво у розмірі 30 тис. крб. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2021, арк. 12—12 зв.]. Напевно, що цей план не було реалізовано, але музей, здається, отримав нове приміщення в центрі міста, поблизу городища № 3 (сучасна будівля Коростенського військомату) (рис. 10, 11).

Саме на посаді директора музею Федір Андрійович вповні реалізував свої організаторські здібності. Вірогідно, що користуючись статусом члена Коростенського ОВК та заступника голови Окрплану, Ф. А. Козубовський добивається

Рис. 9. Ф. А. Козубовський з дружиною Ганною та старшим сином Віктором; Коростень, 1920-ті рр. (архів родини Ф. А. Козубовського)

Рис. 10. Ф. А. Козубовський із колективом біля входу до Коростенського музею; Коростень, 1920-ті рр. (архів родини Ф. А. Козубовського)

Рис. 11. Будинок, в якому в 1920—30-х рр. знаходився Коростенський округовий музей. Сучасний стан (фото авторів)

розширення штату музею та збільшення фінансування. Якщо на початок 1924 р. штат музею складався із завідуючого та охоронця [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 361], то на кінець 1929 р. в штаті перебували 4 наукових та 2 технічних робітника. Те саме стосується і фінансування, порівняйте: в перший рік існування бюджет установи становив 940 крб., а в останній рік керівництва музеєм Ф. А. Козубовським — 9948 крб. [Рада..., 1927, с. 260, табл.]. Ця сума у декілька разів перевищувала фінансування найбільшої музейної установи Волині того часу — Волинського науково-дослідного музею у Житомирі. Директору вдавалося не тільки знайти кошти на потреби музею, а й добиватися фінансування наукових досліджень на теренах округи. Показово є ситуація із геологічними розвідками 1926 р. завідувача геологічним відділом ВНДМ С. В. Більського, що, вірогідно, проводилися на кошти Коростенського округового музею та Окрплану. За результатами досліджень С. В. Більським була підготовлена до друку наукова робота, обсягом 15 др. арк. У травні 1927 р. ним виголошена звітна доповідь на засіданні Коростенського Окрплану. У результаті, ухвалено не тільки фінансування видання праці С. В. Більського Окрпланом, а й прийнято рішення про розробку п'ятирічного плану геологічного обстеження Коростенської округи [Козубовський, 1928б, с. 16; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, арк. 4 зв.]. Очевидно, що не обійшлося без «протекції» Ф. А. Козубовського.

У 1924 р. музей поділявся на три відділи: природничий (геологія, зоологія, біологія), соціально-історичний (історія, археологія, нумізматычна колекція, побут, ідеологія) та економічний (сільське господарство і промисловість). При розробці структури директор керувався «Положенням про

соціальний музей» НКО УСРР. Також при музеї була заснована бібліотека [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 363—364]. На 1926 р. в музеї існувало чотири відділи: природничий (рис. 12), техніко-економічний, соціально-історичний та побутовий (етнографічний) [Там само, оп. 6, спр. 172, арк. 153 зв. — 154]. На кінець першого року роботи колекція музею нараховувала 827 експонатів, а на кінець 1929 р. — 5408 предметів [Рада музею, 1930, с. 3, табл.]. Музей відкрився для відвідування з квітня 1924 р., а ще в січні того ж року при музеї запрацювало екскурсійне бюро [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 363]. Щорічно музей відвідувало від 2780 до 3270 окремих відвідувачів (а в останній рік керівництва Ф. А. Козубовського — 9618 осіб) та від 45 до 142 екскурсійних груп [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 151, 363; оп. 6, спр. 172, арк. 151—152 зв., 153 зв. — 154; Рада..., 1930, с. 3, табл.]. Окрім власне обслуговування відвідувачів у приміщенні музею, співробітники організували виїзні екскурсії, наприклад до м. Овруча і с. Збраньки у 1926 р., влаштовували та читали лекції на різноманітну тематику [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 155].

З липня 1924 р. музей підпорядковується Волинському науково-дослідному музею і працює як його філія [Козубовський, 1925, с. 21; НА ІА НАНУ, ф. 59, спр. 46/12, с. 1; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 362]. Ф. А. Козубовського обирають до членів Секції археологічних дослідів і Волинської вільної археологічної школи, що на той час працювали при археологічному відділі ВНДМ. Також його вводять до складу Музейної ради ВНДМ [Тарабукін, 2014, с. 488]. Федір Андрійович активно включається в роботу секції та школи, організовує археологічні дослідження округи (про що нижче), робить до-

Рис. 12. Ф. А. Козубовський із співробітниками серед експозиції Коростенського музею; Коростень, 1920-ті рр. (архів родини Ф. А. Козубовського)

повіді на засіданнях відділу та Музейної Ради, приймає участь у дискусіях, співпрацює з співробітниками етнографічного та геологічного відділу ВНДМ, бере участь від Волинського музею у роботі археологічної виставки ВУАКу 1925 р., І-ї Всеукраїнської краєзнавчої конференції, II-ї Всесоюзної краєзнавчої конференції в Москві [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 49; оп. 12, спр. 3487, арк. 14 зв.]. Одночасно Ф. А. Козубовський стає уповноваженим ВНДМ з охорони пам'яток давнини, побуту, мистецтва та природи по Коростенській окрузі з правом проводити облік, реєстрацію і вживати заходи з охорони історичних, етнографічних, археологічних та природничих пам'яток, колекцій і культурних цінностей [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 14 зв.; Архів родини, мандат ВНДМ] та уповноваженим Волинського губернського архіву з правом огляду та охорони архівів усіх типів в межах Коростенської округи [Архів родини, мандат ВолГубарху].

Коли Коростенський круговий музей знову отримує статус самостійної одиниці достеменно невідомо. Вірогідно це сталося не раніше початку 1926 р. Саме тоді починають загострюватися взаємовідносини між С. С. Гамченком та його молодшими колегами — І. Ф. Левицьким та Ф. А. Козубовським [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, арк. 33—42]. Якраз навесні 1926 р. ліквідуються Секція археологічних досліджень та Вільна археологічна школа. Принаймні І. Ф. Левицький, у своїй «Доповідній записці», прямо вказує, що розрив стосунків Коростенського музею з ВНДМ стався через

принципові непорозуміння Ф. А. Козубовського з директором ВНДМ П. К. Константиновим та завідувачем археологічного відділу С. С. Гамченком [Там само, арк. 34].

Після розриву з ВНДМ директор починає налагоджувати самостійні стосунки та відносини з Сектором науки та Музейною Радою НКО УСРР, ВУАКом, ВУАН, Українським комітетом краєзнавства, Українським відділом Геологічного комітету, Російським музеєм та комітетом краєзнавства в Ленінграді, Інститутом білоруської культури [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 152 зв., 155]. На території округи працювали численні експедиції різноманітних наукових комісій та товариств, наприклад: Комісії по виучуванню продукційних сил при ВУАН, Кабінету національних меншин при ВУАН, Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка, Харківського Музею українського мистецтва, Київського етнографічного товариства, Ленінградського географічного факультету та інш. [Козубовський, 1927, с. 26; 1928а, с. 47; Рада музею, 1930, с. 4], з якими Ф. А. Козубовський намагався підтримувати зв'язки та домовлявся про спільну науково-дослідну працю. Наприкінці 1926 р. Округова інспектура Наросвіти відправляє директора музею в наукове відрядження до Криму для «вивчення пам'яток передісторичної культури та ознайомлення з науковими закладами на теренах Кримської ССР». Відомо, що в результаті Федір Андрійович відвідав Херсонський археологічний музей та заклади АН СРСР у Севастополі [Архів родини, посвідчення].

Рис. 13. Ф. А. Козубовський та С. С. Гамченко (обидва у центрі) під час дослідження курганів у Коростені, 1924 р. (архів родини Ф. А. Козубовського)

Перші археологічні дослідження музею відбулися в 1924 р.: протягом червня-серпня Ф. А. Козубовським, за допомоги місцевих активістів, проведено розвідку узбережжя р. Уж та його допливів [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 361; НА ІА НАНУ, ф. 59, спр. 46/12, с. 2]. Влітку здійснена археологічна розвідка курганних груп поблизу с. Городець в Словечанському районі [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 326].

За допомоги кореспондентів із місцевого учительства, дослідником організовано збір археологічних матеріалів на поверхні. Зокрема, до музею таким чином поступили: нуклеуси та крем'яні знаряддя з Овруччини (18 предметів — із околиць м. Овруча, 70 — с. Покальова, нуклеуси з с. Нагорян), 38 крем'яних знарядь із різних пунктів Коростенщини, знаряддя із стоянки «на місці знахідок барона Штейнгеля» біля Коростеня, кремінні ножі з околиць с. Усолуси (Ємільчинщина), 150 пряслиць та решток їх виробництва з околиць с. Хлупляни на Овруччині, 2 монетних скарби (на жаль не вказано ні місця знахідки, ні склад скарбу), що стали основою нумізматичної збірки музею [НА ІА НАНУ, ф. 59, спр. 46/12, с. 1—2 зв.].

Протягом липня-серпня того ж року Ф. А. Козубовський бере участь у дослідженні А. С. Гамченка на території Коростенської округи (рис. 13). Власне, наскільки нам відомо, С. С. Гамченко якраз і планує проведення цих робіт на запрошення та за ініціативи Федора Андрійовича. В ході досліджень були оглянуті археологічні пам'ятки літописного Іскоросте-

ня (насамперед городища та курганні групи), створені їх наукові описи, складено археологічну карту Коростеня та околиць (рис. 8); проведено розвідку узбережжя р. Уж, на ділянці Коростень — Шатрище, де виявлено кілька місцезнаходжень із матеріалами доби каменю; оглянуті пам'ятки Овруча, здійснено розвідку побережжя р. Норині та південних відрогів Словечансько-Овруцького кряжу на ділянці від м. Овруча до с. Норинська, оглянуті знамениті яружні системи біля сс. Збраньки та Довгиничі; проведено розвідку правобережжя р. Жерев, від с. Липлянищина до м. Народичі. Розвідки виконувались з метою «перереєстрації городищ, курганових груп, неолітичних стоянок і майстерень» округи. Під час розвідки розкопано 23 кургани «переважно древлянського типу» в курганних групах поблизу м. Коростеня, Норинська (Овруччина), сс. Липлянищини, Бабинич, Розсох, Сельця та Яжбереня (Народиччина). Зазначимо, що більшість планів пам'яток у польовій документації експедиції виконані особисто Ф. А. Козубовським. Очевидно, що засадами картографії і топографії та основними навичками топографічної зйомки Федір Андрійович оволодів навчаючись у кавалерійському училищі. У роботі експедиції приймали участь І. Ф. Левицький, К. Г. Черв'як, а також місцеві вчителі, учні та шанувальники старожитностей. Більшість матеріалів, здобутих під час розвідок і розкопок, поповнили фонди Коростенського округового музею і лише незначна частина була передана до ВНДМ [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 46, с. 4—44;

спр. 47, с. 1—51 зв.; спр. 61, с. 1—53; спр. 62, с. 5—6; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 374—375; Козубовський, 1925, с. 21; Тарабукін, 2014, с. 448—451].

Спільні археологічні дослідження разом із співробітниками археологічного відділу ВДМН були продовжені і в наступному році. У червні 1925 р. С. С. Гамченко повторно оглянув пам'ятки Коростеня, обстежив, описав та зафотографував т.зв. «Купальні Ольги», оглянув стоянку в ур. «Стойла», поблизу с. Шатрище. Наприкінці серпня С. С. Гамченко провів показові розкопки двох курганів групи в ур. «Дачі Іваницького» для слухачів курсів передпідготовки учителів Коростенської округи. Учителям, та всім бажаючим, була проведена екскурсія на городище № 1, де С. С. Гамченко прочитав лекцію за матеріалами дослідження городища та пояснив розташування археологічних пам'яток Коростеня і околиць на місцевості [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 61, с. 101—117; ф. 59, спр. 46/4, с. 2, 5—6; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 335—336; оп. 6, спр. 3394, арк. 24; Тарабукін, 2014, с. 451—454]. За результатами досліджень Коростеня 1924—1925 рр. С. С. Гамченко підготував узагальнюючу роботу «Археологічні першоджерела м. Коростеня і його околиць» [НА ІА НАНУ, ф. 3, спр. 62, с. 1—4], опубліковану О. О. Тарабукінін [Тарабукін, 2014, с. 455—457].

Тоді ж розвідки узбережжя р. Уж (від м. Ушомира до с. Шатрища), з метою пошуку пам'яток кам'яної доби, провів І. Ф. Левицький [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 24]. Ці роботи були продовжені ним у 1928 р. [НА ІА НАНУ, ф. 4, спр. 5, с. 22—32].

Влітку 1925 р., за ініціативи та під безпосереднім керівництвом С. С. Гамченка, Ф. А. Козубовський проводить власні розкопки на городищі № 1 (ур. «Ловище»), в ході яких виявлено 8 об'єктів (за термінологією дослідника — «житлових кострищ») з матеріалами давньоруського часу [Козубовський, 1926, с. 8—15]. Крім того, проведені розкопки некрополя «серицитових хрестів», що знаходився в 60 м на схід від городища № 3: на площі двох розкопів зафіксовано 9 безінвентарних поховань за християнських обрядом, деякі з них — в домовинах-колодах [Там само, с. 15—18, табл. XVIII]. В монографічному дослідженні, що вийшло друком 1926 р., автор не тільки публікує результати цих розкопок, а й подає розгорнуту характеристику археологічних пам'яток давнього Коростеня [Там само, с. 5—8].

Дослідження 1925 р. на теренах округи проводились за відкритим листом № 247, за кошти Коростенського музею та за участі археологічного гуртка, місцевих учителів та колишніх учнів Ф. А. Козубовського, матеріали його робіт поповнили експозицію музею.

У 1926 р. були проведені розкопки трьох курганних насипів курганної групи, що зна-

ходилась на схід від Коростеня, по дорозі на Хотинівку (№ 6 за нумерацією Ф. А. Козубовського), виявлено тілопокладення на горизонті давньоруського часу; досліджено один курган в ур. «Кремінське», на терасі за городищем № 1, в якому зафіксоване поховання за обрядом крем'яці з арабськими монетами; тут же зібрано понад 100 одиниць крем'яних знарядь; проведено рятівні дослідження пізньосередньовічного християнського могильника біля католицької каплиці по вул. Людовицькій (Урицького) в Коростені, досліджено 14 поховань [Рада..., 1927, с. 261; Фонди ЖОКМ, ІД—11195, с. 1—9; Козубовський, 1927, с. 27]. Восени того року проведено обстеження провалля — підземного ходу в історичній частині м. Овруча, розкопки якого планувалось здійснити навесні наступного року [Там само, с. 9—10]. Дослідження проводились за листом Укрнауки № 443/1166 (рис. 14), на кошти з бюджету Коростенського музею.

Влітку 1928 р. Ф. А. Козубовський проводить розвідку в околицях озера Корма (поблизу с. Озеряни на Олевщині). В результаті виявлено 14 стоянок «неолітичного» типу на дюнах, поблизу с. Озеряни та Рудня Озерянська, й один курганний могильник, очевидно давньоруського часу [Козубовський, 1935б, с. 27—33].

Окрім археологічних досліджень за безпосередньої участі Ф. А. Козубовського, під егідою музею, і відповідно за його кошти (за повного або часткового фінансування), проведені наступні дослідження: влітку 1924 р. за участі учителів та місцевих краєзнавців проведено п'ять етнографічних екскурсій по окрузі, з метою пошуку артефактів для експозиції музею [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 361]; етнографічні експедиції до Овруцького району в 1924 р. та етнографічне обстеження Коростеня та околиць сіл у 1925 р. під керівництвом завідувача етнографічного відділу ВНДМ В. Г. Кравченка [НА ІА НАНУ, ф. 59, спр. 109/6, с. 4; Козубовський, 1925, с. 21—22]; етнографічна експедиція в район с. Ушомир у липні-вересні 1924 р., з метою дослідження «фольклористичних особливостей коростенського села» та «виробів килимків шляхти Коростенщини» (в роботах експедиції брав участь відомий фольклорист, професор К. В. Квітка від ВУАН) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 326]; дослідження побуту овруцької околиць шляхти проводили К. Г. Черв'як та В. А. Молчанов [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 154 зв., 156; Козубовський, 1927, с. 26; Рада музею, 1927, с. 261]; у 1927 р. етнографічні дослідження на Овруччині провела співробітниця музею В. М. Соловйова [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 151 зв.]; здійснені історико-побутові дослідження сіл Кожухівка, Ходаки, Озеряни; три екскурсії у 1926 р. для відбору «зоологічного матеріалу

для музею» виконав М. О. Абрамович [Там само, арк. 156]; геологічні та ботанічні розвідки на Олевщині здійснив у 1927 р. Ю. М. Абрамович [Там само, арк. 151 зв.]; геологічні дослідження території Коростенської округи проведені протягом 1924 та 1926 рр. під керівництвом С. В. Бельського, матеріали робіт склали основу геологічної та палеонтологічної колекції музею [Козубовський, 1928а, с. 47; 1928б; Рада музею, 1927, с. 260; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 262, арк. 361—362; оп. 6, спр. 3404, арк. 4 зв.; спр. 172, 154 зв., 156]; влітку 1926 р. геологічні дослідження Словечансько-Овруцького кряжу по завданню ВУАН здійснили співробітник Геологічного кабінету Г. В. Закревська та співробітник музею М. І. Бурчак-Абрамович [Козубовський, 1928а, с. 47]. Частково на кошти Коростенського музею проводив археологічні дослідження в районі м. Народич, по узбережжю рр. Ужа, Жерева Уборти та Перги І. Ф. Левицький [Козубовський, 1927, с. 26]. Звичайно, це далеко не вичерпний список наукових досліджень проведених музеєм. Матеріали більшості з цих розвідок так і не були опубліковані, та й про самі роботи відомо досить мало із скупих попередніх публікацій чи офіційних звітів.

Ціла низка досліджень, запланованих директором музею, так і залишилися на папері, принаймні нам невідомо, чи вдалося їх реалізувати. Приміром, 1927 р. Ф. А. Козубовський отримує Відкриті листи ВУАКу за № 290 та Укрнауки за № 16798 на проведення досліджень в межах Овруччини та північної Коростенщини [Архів родини]. У 1928 р. планувалося обстежити яри Словечансько-Овруцького кряжу (не виконано) та провести дослідження населених пунктів Коростенщини, з метою вивчення історії окремих населених пунктів округи, соціального складу населення, нацменшин, кустарно-ремісничих та фабричних виробництв, сільського господарства, транспорту, місцевого побуту [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2021, арк. 19 зв.—20]. Влітку 1929 р. планувалося провести археологічну розвідку на Словечансько-Овруцького кряж. Були заплановані дослідження південно-східної частини кряжу (в мікрорегіоні Овруч—Шоломки-Клинець-Піщаниця-Овруч), розвідки по узбережжю р. Норині, обстеження ярів з метою пошуку залишків доісторичних тварин (палеофауни), дослідження майстерень по виготовленню пірофілітових (лупакових) пряслиць (зокрема біля с. Скребелічі). Того ж року планувалося здійснити і геологічні роботи на території Овруцького району. Наприклад, обстежити родовища каолінів поблизу с. Листвин та вапняку біля с. Велідники, а також дослідити поклади «серцитового лунака» — овруцького пірофілітового сланцю [Там само, арк. 33—34, 35].

Як уже згадувалось, протягом літа 1924 — весни 1926 рр. Федір Андрійович був уповноваженим по охороні пам'яток природи та

культури при ВНДМ. За дорученням Волинського музею він повинен був здійснити облік та реєстрацію відомих пам'яток в межах Коростенської округи. Імовірно, що саме для цих цілей С. С. Гамченком була написана праця «Археологія Овруччини» (зведення відомих на той час археологічних пам'яток) і передана Ф. А. Козубовському як «наукова директива для орієнтовки, перереєстрації, реєстрації й дійсних засобів охорони археологічних першоджерел» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 374—375]. З липня 1925 р. до вчителів місцевих трудшкіл розсилаються програми та анкети з метою зібрати відомості про археологічні пам'ятки (на жаль не збереглися). Влітку того ж року уповноважений по Коростенщині оглянув архітектурні пам'ятки Овруча (Василівський собор та монастир при ньому, підземні ходи під собором, Заручаєвську церкву, «стовп—пам'ятник» на Заручаї), церкви в сс. Клинци, Гладковичі, Ушомирі [Там само, арк. 343, 379], Лопатичах, Немирівці, Довгосіллі та Малині [Там само, оп. 6, спр. 172, арк. 155, 166]. Окрім того, Ф. А. Козубовському вдалося притягнути до відповідальності осіб, які самовільно проводили розкопки курганів на Коростенщині (деталі не відомі) [Там само, оп. 5, спр. 729, арк. 343, 379]. З весни 1926 р. співробітниками музею розпочато перевірку культового майна (по церквах, костьолах, синагогах) [Рада музею, 1927, с. 261].

Пізніше, ймовірно наприкінці 1926 — на початку 1927 р. Ф. А. Козубовський стає уповноваженим по охороні пам'яток природи та культури на Коростенщині від Київської крайової комісії Українського комітету охорони пам'яток культури і природи.

Проведені у Коростені протягом 1924—25 рр. археологічні дослідження дозволили визначити історичні межі давнього міста та його охоронну зону: каньйон р. Уж в межах міста, печери, «Ольжині купальні», чотири городища, шість курганних груп та простір між ними, у 1926 р. оголошені «комплексною пам'яткою природи і культури всеукраїнського значення» та взяті на спеціальний облік НКО УСРР (№ 1 в реєстрі пам'яток культури по Коростенській окрузі). Коростенським ОВК навіть пропонувалося оголосити район каньйону з городищами та некрополями заповідником місцевого значення [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 360, с. 6, 10; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 343, 379; оп. 9, спр. 1483, арк. 1—1 зв.; оп. 10, спр. 572, арк. 4]. Ці заходи в подальшому, вже в 1928—30 рр. та 1934—35 рр., дозволили зупинити повне нищення городища № 1 («скеля Катя») та руйнацію і забудову городищ № 2 та 3. Також, за безпосередньої участі Ф. А. Козубовського, Довгиницьку палеолітичну стоянку, виявлену та досліджену І. Ф. Левицьким у 1929—30 рр., планувалось зробити пам'яткою національного значення. Зокрема, вилучити 5 га землі в

ур. «Старі Могилки» із користування та утворити на цій території заповідник [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 376, арк. 16].

З перших днів на посаді директора Ф. А. Козубовський намагається сформувати мережу музейних кореспондентів, краєзнавчих гуртків та товариств, невеличких регіональних музейних осередків, як філій округового музею, що б допомагали проводити науково-дослідну та культурну роботу на теренах Коростенської округи. Наприклад, вже влітку 1924 р. запрацював Словечанський гурток краєзнавства [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 326]. Діяли подібні гуртки також в Лугинському, Малинському, Потієвському, Володарському та Фасівському районах округи [Там само, оп. 5, спр. 262, арк. 362]. Вірогідно, осередки засновувались переважно при школах, оскільки спроба започаткувати подібні товариства при Сільбудах виявилась невдалою. Членами гуртків були переважно місцеві сільські вчителі. Того ж року в сс. Горбулів Потієвського району та Кропивня Фасівського району навіть вдалося заснувати невеличкі районні музеї [Там само]. Планувалось також створити чотири науково-дослідні станції для вивчення матеріальної культури та побуту сучасного населення. Для двох навіть були визначені конкретні села (Кожухівка на Коростенщині та Баранівка на Малинщині) [НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 433г, с. 54—54 зв.]. На 1927 р. музеєм засновані краєзнавчі гуртки в м. Овручі, Народичах та Лушні (?) [Коростенська, 1927, с. 26]. У 1930 р. діють шкільні гуртки в Овручі, Лугинах, Чоповичах, Малині, Дідковичах. У с. Дідковичі при школі засновується сільський краєзнавчий музей, у м. Лугини — районний [Рада музею, 1930, с. 3]. На жаль, робота цих краєзнавчих осередків, сільських і районних музеїв округи не документована. Ми майже нічого не знаємо про час їх існування, склад, обов'язки та завдання. Зберігся список із 22 осіб, переважно учителів трудових шкіл, членів-кореспондентів Коростенського музею на 1925 р. [НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 433г, с. 35—35 зв.].

8 квітня 1926 р. у Коростені, за ініціативи Ф. А. Козубовського, при музеї засноване Товариство дослідників Коростеньщини (або Коростенське наукове товариство), його статут затверджено Окрпланом. Товариство ставило своїм основним завданням згуртувати «усіх тих, хто цікавиться й може вести краєзнавчо-дослідну працю». На кінець року товариство налічувало 120 членів. Воно, імовірно, об'єднало місцеві регіональні гуртки та окремих кореспондентів. У 1930 р. у Малині утворюється краєзнавча філія товариства [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 172, арк. 155, 155 зв.; Рада музею, 1927, с. 261; Рада музею, 1930, с. 3].

Варто згадати і про видавничу діяльність музею. Планувалось видання музейного бюлетеня, що, однак, через брак коштів, не було

реалізовано за часів директорства Ф. А. Козубовського. У своїх інформаційних повідомленнях та звітах музею директор постійно наголошує, що ним та співробітниками підготовано до друку низку рукописів [Рада музею, 1927, с. 261; Коростенська, 1927, с. 26]. З них вийшла друком тільки робота Ф. А. Козубовського «Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925». Друкований орган музею, журнал «Краєзнавство на Коростенщині», з'явився лише у 1930 р., коли дослідник уже працював у Одесі. Побачив світ лише один випуск, і чи був причетним до його появи Федір Андрійович, залишається не встановленим.

До коростенського періоду життя відносяться чи не єдині спогади про Ф. А. Козубовського. Написав їх у 1970 р., на прохання заступника директора Житомирського краєзнавчого музею В. О. Місяця, колишній співробітник Коростенського музею і округової Наросвіти Костянтин Іванович Галакціонов, що на той час проживав у Житомирі. Вважаємо за доцільне привести їх майже повністю, оскільки за сухими рядками цього документу простежується жива людина:

«...музей був розташований за річкою Уж, містився в одноповерховому будинку ... Завідуючий музеєм жив там же з сім'єю — дружиною-вчителькою і двома синами хлопчиками-дошкільнятами.

Федір Андрійович, білорус за національністю, був чоловіком років під 30, середнього зросту, кремезний, русявий, кругловидий, дуже жвавий, рухливий, з військовою виправкою, швидкою говіркою, злегка, в часи хвилювання, заїкувався (як потім я довідався, цей його недолік був наслідком контузії під час першої імперіалістичної війни);

«Кілька слів про особу т. Ф. А. Козубовського. Як ст. інспектор НО, і керівник установи, він був вимогливий, по-військовому чіткий, (вийжджаючи у відрядження, кожен з нас, інспекторів, маючи наказ на руках, писав йому "рапорт", і, повертаючись з відрядження, теж складав письмовий "рапорт"). Але, незважаючи на таку "оригінальність" він був справедливий і чулий до людей»;

«Якось на дозвіллі, після роботи, він розповів мені, що юнаком закінчив Несвізьську вчительську семінарію, 1915 р. під час першої імперіалістичної війни був закликаний до царської армії, закінчив Тверське кавалерійське училище, видно, був офіцером, а з часу революції поринув у бурхливе революційне життя»;

«В приватному житті був скромною людиною, ніколи не вихвалявся своїми революційними заслугами 1918—1920 рр. ... За своєю вдачею, він як видно з попереднього був бунтарем, і це, в деякій мірі гальмувало його партійне оформлення (так, працюючи в 1926—27 рр. старшим інспектором НО, від був ще кан-

Рис. 15. Ф. А. Козубовський з дружиною та синами Віктором і Святославом. (архів родини Ф. А. Козубовського)

дидатом партії»¹ [Фонди ЖОКМ, ІД-11392, с. 3—5 зв.].

Можливо, що саме в Коростені Федір Андрійович створює сім'ю — його дружиною стала вчителька, Ганна Захарівна. На 1927 р. вони мають двох синів — Віктора та Святослава² (рис. 15). Дослідник прагне вдосконалювати свій науковий фах, що було важко реалізувати в умовах провінційного містечка. Він вважає, що вичерпав себе на посаді директора музею, не бачить перспектив професійного зросту в Коростені та мріє про перехід на роботу до значнішого наукового центру. Про ці бажання дізнаємося з листа Ф. А. Козубовського до т. Тернопольченка, датованого 31 груднем 1926 р.:

«...з початку 1924 року я остаточно оформив свій перехід на науково-дослідчу працю й працюю в галузі історії матеріальної культури під керівництвом, переважно археолога Гамченка С. С. ... в Коростені, мною, з пропо-

зиції ОВК, організований й працює Краєзнавчий Округовий музей...»;

«...минулого року я мав змогу, за допомогою тт. Островського й Русакова перейти на практичну працю до Академії Історії Матер. Культури в Москву, але відсутність засобів до існування при чималій сім'ї, примусила мене відкласти цю мою найкращу мрію. ... мені обіцяно перевод на кращу роботу в культурніші центри (Полтаву чи Вінницю). Це й досі залишилось обіцянкою»;

«...моїм особистим бажанням є — не поривати з наук.-дослд. працею. Кваліфікуватися в умовах Коростеня при відсутності наукових закладів, бібліотек, лабораторій — річ немислима»;

«Мушу ще сказати, що тепер доводиться працювати дуже багацько: в Музеї працюю виключно уночі; добре що хоч електрику провели!» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 10—11 зв.].

З подібними проханнями Федір Андрійович звертається до завідуючого Укрнаукою т. Озерського на початку 1928 р. (лист від 5 лютого):

«Глибокоповажний тов. Озерський! Першими днями січня місяця я особисто звертався до Вас з проханням про перехід мій на працю до музею в одному з великих міст. Мені було запропоновано посаду секретаря ВУКК. Через неможливість переїхати до Харкова, я примушений був відмовитись від такої для мене надзвичайно приємної з наукового боку пропозиції. Тим самим я закрит собі надалі дорогу до Харкова чи до Києва. Зробив я це свідомо, хоч й з великим тягарем на своєму сумлінні. Але я не хочу позбавляти себе останньої надії про перехід з Коростеня до більш культурного міста на тую ж само музейну роботу. Ваше зауваження, що моє бажання продовжити працю в Музеї, Ви будете мати на увазі, дає мені сміливість знов нагадати про своє прохання.

Сполучаючи працю в Музеї, я з 1926 р. до 1 січня 1928 р. був Ст. Інспект. Окрнаросвіти в Коростені. З дозволу ОПК і ОВК повертаюсь

1. Незважаючи на бурхливе революційне минуле та керівні посади, які займав, Федір Андрійович довгий час залишався безпартійним. Кандидатом до КП(б)У він став лише у 1926 р. (імовірно перед/після обрання до Коростенського ОВК), членом партії — з листопада 1928 р. (партквиток № 0790681) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 2, 14; Архів родини]. Відомо що в юності науковець захоплювався поглядами анархістів, керівники Поліського збройного повстання переважно належали до лівих есерів та анархо-комуністів (див. вище). Можливо саме тому в «Анкеті арештованого» Ф. А. Козубовському «приписано» членство у 1918—1920 рр. в «партії боротьбистів» [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11].
2. Віктор, після закінчення інституту, став журналістом, довгий час працював в редакції журналу «Кібернетика» Інституту кібернетики АН УРСР. Святослав у 1951 р. закінчив з відзнакою Київський політехнічний інститут, в 1963 р. захистив кандидатську дисертацію та працював в Інституті кібернетики. В інститутах АН УРСР / НАНУ працювали й онуки Федора Андрійовича, дочка Святослава — Олена та син Віктора — Андрій [Шапіро, 1997, с. 3].

знов на музейну роботу. Але умови праці в Коростені, де нема жодного ВУЗа чи будь якої н-д. установи, унеможливають працювати тут протягом багатьох років. Наукові осередки від Коростеня задалеко для регулярних відвідувань їх та участі моєї в науковому житті.

Про це я подав у своїй заяві, що її мною надіслано до НКО в перших числах січня м-ця.

Я хочу просити переведу хоч й не до великого міста, так принаймні до такого округового, де умови для праці були б сприятливішими за Коростенські. Такими умовами для мене будуть: наявність ВУЗа та н-д. катедри, краще матеріальне становище (тут я одержую 84 крб на місяць), квартира при музеї та можливість вести безпосередньо дослідчу роботу.

...я хочу просити Вас і за себе: мені потрібно поглибити свої знання, повисити кваліфікацію музейного робітника. Усе це я можу набути лише у великому Музеї, де умови сприятливіші за Коростенські» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2021, арк. 9 зв. — 10 зв.].

Отже, документи не залишають сумнівів у тому, що бажання працювати в галузі досліджень історії матеріальної культури, археології, мати можливість присвятити себе у науці, не полишають в цей час Ф. А. Козубовського. Тож він шукає засобів для їх реалізації і нарешті знаходить. 31 грудня 1929 р. розпорядженням завідувача Укрнауки (протокол № 200) Ф. А. Козубовського звільняють з посади ди-

ректора у зв'язку з переходом його на іншу роботу [Там само, арк. 59].

Південна Пальміра: одеський період (1929—1932). На початку грудня 1929 р. Ф. А. Козубовського переводять з музейної праці у Коростені до Одеси на посаду директора Одеської державної публічної бібліотеки [Книга наказів 1929—1931, с. 18]. Скоріш за все, переводять несподівано і наказують негайно прибути до нового місця роботи. Тому через десять днів після вступу до обов'язків, він виїжджає на тиждень до Коростеня (напевно для перевезення родини) [Там само, с. 23].

Бібліотека напередодні свого 100-річчя (заснована 1829 р.) переживала не найкращі часи. Постійного директора не було, на часі стояло питання про об'єднання трьох найбільших бібліотек міста — публічної, центральної наукової (колишньої університетської) та української імені Т. Шевченка в одну з єдиним керівництвом, катастрофічно не вистачало приміщень для книжкових фондів.

Федір Андрійович оселився з родиною в будівлі бібліотеки (по вул. Пастера) і взявся до роботи. Щодня з 12 до 14 години приймав відвідувачів, брався до всіх справ — господарських і наукових, приводив до ладу велике господарство (фонди на той час нараховували понад 400000 примірників), приділяв велику увагу реконструкції приміщення (рис. 16). Однією з найбільш нагальних вважав справу українізації в бібліотеці.

Рис. 16. Ф. А. Козубовський у читальній залі Одеської бібліотеки; Одеса, початок 1930-х рр. (архів родини Ф. А. Козубовського)

У перші місяці керівництва Ф. А. Козубовського в бібліотеці працювала бригада окружної контрольної комісії, до якої ввійшли службовці одеської ОДПУ, робітничо-селянської інспекції та видавництва «Чорноморська комуна». За результатами перевірки бригада відзначила численні «хиби» у роботі установи, як то невідповідно вивчені фонди, переховування «контрреволюційної літератури», бюрократизм, перекручування класової лінії, відсутність парторганізації та шкідливу діяльність деяких працівників бібліотеки [Бур'ян, 2004, с. 95—96].

Новому директору, разом із уповноваженим Головнауки та представником Наросвіти, доручено було розробити план заходів щодо «оздоровлення» роботи бібліотеки. Відповідно до нього передбачалось вилучення з основного фонду «нерадянської і неходової літератури», викорінення дореволюційних методів роботи, рішуча заміна і чистка штатного апарату бібліотеки. Потрібно зауважити, що поряд із неоднозначними кардинальними мірами, планом також передбачався цілий ряд позитивних заходів. Наприклад, впорядкування нерозібраних книжкових зібрань, створення абонементу для видачі книг на дім та міжбібліотечного абонементу, організація консультацій для читачів, популяризація бібліотеки серед громадськості, видавництво каталогів, тощо [Бур'ян, 2004, с. 97—98; Солодова, 2009, с. 170].

Якщо не зважати на обов'язкову для тих часів риторику, то найкраще про планування роботи бібліотеки оповідає її директор, Ф. А. Козубовський, в статті до газети «Чорноморська комуна» від 1 травня 1930 р.:

«...бібліотека почала діставати обов'язковий примірник книжкової продукції всього Союзу. Своім значенням бібліотека має одне з перших місць в Радянському Союзі... Найактуальніші питання для бібліотеки такі:

Перебудувати роботу і структуру так, щоб вона могла відповідати до теперішніх вимог, готувати кадри, озброювати спеціальними знаннями пролетарські маси — стати знаряддям комуністичної освіти мас. Зосередити, притягти до себе найкращі наукові сили, щоб допомагали своїми порадами новому пролетарському читачеві в його роботі над книжкою в бібліотеці і поза бібліотекою... Організаційно і планово скоординувати свою роботу з усіма одеськими науковими бібліотеками. Домогатися від місцевих установ, міськради насамперед, щоб вони створили для цього відповідні умови. Закріпити і розвинути форми участі в роботі самих читачьких мас («друзі бібліотеки»)» [Козубовський, 1930].

Відповідно до плану та розпорядження НКО УСРР від 9.05.1930 р. у бібліотеці було створено спеціальний фонд («Таємний відділ»), до якого був вилучений цілий пласт художніх, суспільно-політичних, наукових періодичних видань, що підпали під гриф «ідеологічно шкідливої

літератури». Близько 150 архівних фондів (як особових та родинних, так і різноманітних організацій, переважно дореволюційного часу) були передані до архівних установ [Бур'ян, 2004, с. 93, 96].

Не уникнули «чистки» і співробітники бібліотеки. За результатами перевірки бригади контрольної комісії з бібліотеки було звільнено 9 працівників, на деяких наклали адміністративні стягнення. Звільнення ряду досвідчених бібліотечних працівників пройшли і наприкінці 1930 — на початку 1931 р. [Там само, с. 96, 98, 100]. Важко оцінити наскільки в ті часи на кадрову політику мав вплив молодий директор.

1 серпня 1930 р. відбувається об'єднання Державної публічної та Центральної наукової бібліотек в одну, яка з цього часу має назву Одеська державна бібліотека (з 1 квітня 1931 р. — Одеська державна наукова бібліотека). Ф. А. Козубовський призначається її директором, перед яким постало завдання об'єднання книжкових збірок в єдине зібрання [Книга наказів 1929—1931, с. 75; Одеська, 2004, с. 13, 156].

За час роботи дослідника на посаді директора бібліотеки створено кабінет одесознавства «Odessica», засновано відділ технічної літератури (1931), організовано спеціальний бібліографічний відділ та кабінет марксо-ленінської педагогіки (1932), при бібліотеці започатковано аспірантуру (1930), яка працювала до 1938 р. [Одеська, 2004, с. 13].

Нажаль, сьогодні в Одеській національній науковій бібліотеці нічого не нагадує про Федора Андрійовича, окрім далеко захованих архівних документів рубежу 1920—30-х рр. Тим більшу вагу має дослідження українського письменника, літературознавця, бібліографа і краєзнавця Г. Д. Зленка, присвячене одеському періоду життя Ф. А. Козубовського, очевидно побудоване на підставі мемуарних та архівних документів, що їх мав у своєму розпорядженні автор [Зленко, 1996; 1998]. У приватному листі до С. І. Білоконого від 5 квітня 2003 р. він писав:

«Цей чоловік [Ф. Козубовський] з грудня 1929-го до весни 1932 року очолював Одеську державну наукову бібліотеку (якраз в часи, коли йшов погром української інтелігенції у зв'язку з фальсифікатом «СВУ»). Прислужництвом «силовикам» не заплямував себе. Знаю це гарант, бо перегорнув бібліотечний архів за ті роки і написав про Козубовського» [Білоконій, 2006, прим. 782; 2016а].

Не дивлячись на зайнятість у бібліотеці, Федір Андрійович продовжує займатися науковою роботою, він стає членом багатьох наукових і громадських товариств: археологічної секції Одеського наукового при ВУАН товариства, Одеської комісії краєзнавства, Президії Одеського українського бібліографічного товариства, Одеського товариства істориків-марксистів, членом Президії управи Одеського Будинку вчених [ЩДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, арк. 18 зв.].

Рис. 17. Експедиція БОГЕСу, розбір археологічних матеріалів. Ф. А. Козубовський крайній ліворуч; с. Кременчук, 1931 р. (архів родини Ф. А. Козубовського)

Протягом 1930—1932 рр. Ф. А. Козубовський очолює Бозьку археологічну експедицію НКО УСРР. Експедиція БоГЕСу (рис. 17) провела археологічні дослідження території середньої течії Південного Бугу, між м. Первомайськом та Вознесенськом, що підлягали підтопленню внаслідок будівництва Бозької гідроелектростанції. В результаті проведених робіт було виявлено і досліджено біля 90 різночасових та різнотипових археологічних пам'яток, здійснено розкопки на найбільш цікавих і важливих із них (пізньопалеолітичні стоянки біля с. Семенки та Анетівка, неолітична стоянка на о. Гард, поселення трипільської культури поблизу с. Сабатинівка, городища Ак-Мечет та на скелі Кременчук) [Козубовський, 1933, карта; 1935в] ¹. Попередній звіт про роботу експедиції за авторством керівника експедиції було надруковано у 1933 р. [Козубовський, 1933] ².

Також дослідник неодноразово відвідує Ольвію, бере участь у роботі експедиції, наприклад у 1932 р. очолює розвідувальний загін з обстеження прилеглої сільської округи Ольвії ³.

1. Детальніше про експедицію БоГЕСу див. окрему статтю М. Т. Товкайла у цьому збірнику.
2. У літературі існують свідчення, що Ф. А. Козубовський не узгодив публікацію матеріалів з керівниками загонів та авторами досліджень окремих пам'яток. Зокрема, рукопис звіту білоруського вченого К. М. Полікарповича про дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Семенки, було опубліковано без його відома [Чубур, 2004].
3. Про керівництво Ф. А. Козубовським Ольвійською експедицією див. статтю О. В. Каряки у цьому збірнику.

З 1 жовтня 1930 р. Ф. А. Козубовський стає аспірантом Всеукраїнського історичного музею в Одесі (нині — Одеський археологічний музей НАН України) [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 558, арк. 109]. Його керівником був відомий археолог, дослідник античних пам'яток Березані, Ольвії та Тіри, першовідкривач усатівської культури, — М. Ф. Болтенко. У травні 1931 р. Сектор науки НКО УСРР затверджує аспіранта Ф. А. Козубовського членом Президії музею (!) [Там само, спр. 438, арк. 53; Архів родини]. Під час навчання в аспірантурі Ф. А. Козубовський читає при музеї (?) курс лекцій по історії первісної культури [Там само, оп. 12, спр. 3487, арк. 16]. У 1932 р. Федір Андрійович успішно закінчив аспірантуру, виконавши «належну теоретичну, практичну й педагогічну наукову підготовку в своїй спеціальності». По завершенню навчання підготував та захистив промоційну (кваліфікаційну) роботу «Вивчення матеріальних решток місцевих суспільств передкласової та ранньофеодальної формацій на території Коростенщини та Надбожжя», в якій підсумував результати власних археологічних досліджень. З 9 січня 1932 р., згідно протоколу № 7 Сектору науки НКО УСРР від 21.04.1932 р., отримав звання «науковий співробітник» (рис. 18).

Під керівництвом Федора Андрійовича бібліотека працювала більше двох років. Навесні 1932 р. його було направлено на іншу роботу. 5 квітня 1932 р. директор Одеської бібліотеки Ф. А. Козубовський підписує наказ: «Мене призначено на керівну роботу до Обласного організаційного комітету» [Книга наказів 1932—1937, с. 5]. Нажаль точно з'ясувати яку

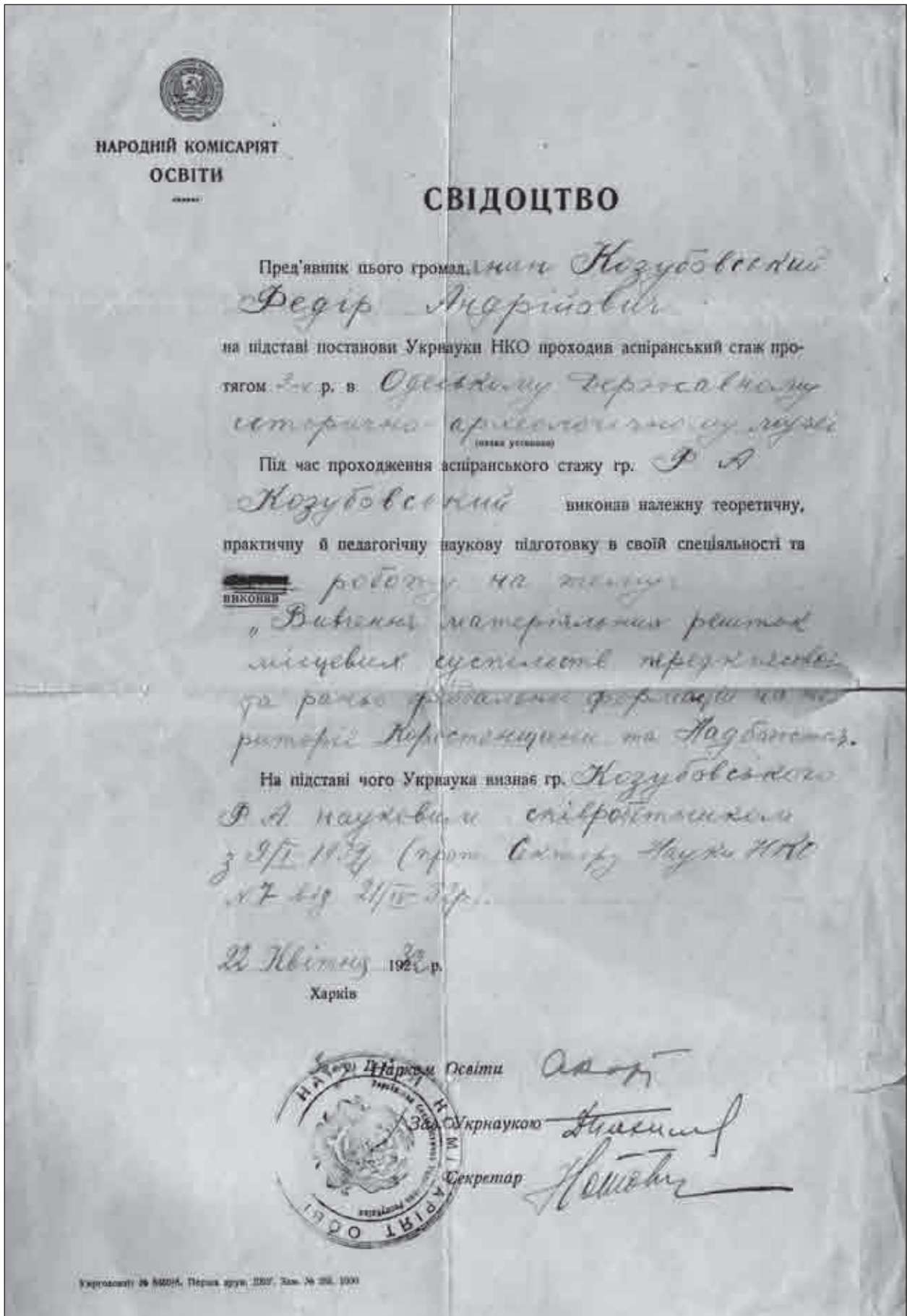

Рис. 18. Свідоцтво про захист кваліфікаційної (промоційної) роботи (архів родини Ф. А. Козубовського)

посаду він обіймав не вдалося. Можливо саме в цей час він очолює Одеське окружне архівне управління. Проте на цій роботі дослідник пропрацював лише кілька місяців. Відповідно до протоколу засідання секретаріату Одеського обласного комітету КП(б)У від 20.09.1932 р., який зберігся в архіві родини вченого, Ф. А. Козубовського звільняють від обов'язків керівника архівного управління й відправляють «...в розпорядження ЦК КП(б)У для використання його за фахом (археолог)» [Архів родини].

На академічній ниві: київський період (1932—1936). 7 вересня 1932 р. Президія ВУАН за пропозицією Сектору науки НКО зараховує Ф. А. Козубовського тимчасово виконуючим обов'язки наукового співробітника Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАКу) з оплатою 400 крб. на місяць та із забезпеченням його, по можливості, житловим приміщенням [АП НАНУ, ф. Р—251, оп. 1, од. зб. 53, с. 50]. Згодом, у березні 1933 р., Президія ВУАН навіть вирішує оплатити витрати по переїзду науковця із Одеси до Києва [Там само, од. зб. 55, с. 14а]. Напевно, в час тотальної радянзації, потреба в науковцях-партійцях була нагальною і в середовищі Академії наук, тим більше, що склад ВУАКу переважно був далеким від партійних та ідеологічних вимог. В лютому 1933 р. Федір Андрійович виступає від ВУАКу на засіданні Президії з пропозицією про скликання Всеукраїнської археологічної конференції [Там само, с. 7].

Очевидно, що після переїзду, одночасно з роботою у ВУАКу, на початку 1933 р. Федір Андрійович працює і в інших установах. Зокрема, в свідченнях справи по обвинуваченню Ф. А. Козубовського зазначається, що він у цей час був інспектором музеїв Облнаукообразу (протокол допиту П. І. Мельниченко), чи очолював відвід музейний відділ Сектору науки Київської обласної Інспектури Народної освіти (свідчення Є. С. Шаблювського) [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 37, 61—62].

Одразу ж Ф. А. Козубовського починають висувати на адміністративні посади в Академії: з 1 квітня 1933 р. на нього покладається тимчасове виконання обов'язків заступника ученого секретаря 2-го відділу ВУАН [АП НАНУ, ф. Р—251, оп. 1, од. зб. 53, с. 17], а з 5 вересня призначають тимчасово виконуючим обов'язки ученого секретаря того ж відділу [Там само, с. 61]. На цій посаді він працює до призначення на посаду директора ІІМКу [Архів родини].

На початку 30-х років розпочинається реорганізація ВУАН з метою створення більш чіткої та ієрархічної структури, яка, відповідно, мала бути добре контролюваною владою. Як тимчасова перехідна структура у травні 1933 р. в межах ВУАН створюється Секція історії матеріальної культури (далі — СІМК):

«Схвалити постанову 2-го Відділу про перетворення ВУАКу на Секцію Історії Матеріальної Культури зі складом таких

установ: Археологічний Кабінет, Кабінет Антропології, Архівний (Археологічний? — В. К., С. П.) Музей, Музей Етнології, Етнографічна Комісія» [Там само, пр. № 9 від 05.05.33, с. 27].

СІМК проіснувала менше року, Ф. А. Козубовського призначили заступником Голови Президії СІМКу О. П. Новицького, але після смерті у вересні 1934 р. останнього, Федір Андрійович фактично виконував обов'язки керівника установи [Абашина, Колеснікова, 2015, с. 26—28].

Аналізуючи діяльність СІМКу, у своїй праці, присвяченій історії Академії наук України, Н. Д. Полонська-Василенко, з посиланнями на інші джерела дає йому не зовсім адекватну, на нашу думку, оцінку:

«На СІМК було покладено складне завдання — “знищити відірваність суспільствознавчих наук і спрямувати їх на дослідження культури людства на марксистко-ленінській основі”. В СІМК влучено шість життєздатних установ ВУАН, які вже мали значний науковий стаж, мали досягнення, міцний склад співробітників і певне наукове обличчя. ... З метою “перебороти класово-ворожі елементи в науці” до СІМК призначено деяких наукових співробітників тих установ, які вона мала заступити, а саме: Б. Байорис (комуністка), Т. М. Гавриленка, Є. О. Дзбановського, Л. Д. Дмитрова, П. Коршака, О. Крашеніннікова, С. С. Магуру, В. І. Маслова, Ф. М. Мовчанівського, М. Мушкет, В. П. Петрова і Л. П. Шевченко; директором був призначений Ф. А. Козубовський (комуніст). З приводу цього складу можна додати, що археологи в ньому були одиниці. Головним чином діяльність СІМК виявилася в деякій кількості доповідей, призначених для освоення клясиків марксизму. Переведено також декілька невеликих експедицій. Секція існувала не довше одного року і у лютому 1934 року її зліквідовано. М. О. Міллер характеризує СІМК як “напівфіктивну установу, яка існувала тимчасово за браком правдивих археологів” [Полонська-Василенко, 1958, с. 24].

Важко погодитись з такими категоричними висновками, особливо враховуючи, що до складу СІМКу увійшли майже всі співробітники ВУАКу (лише деяких було звільнено, як наприклад, П. П. Курінного). Про плідну діяльність СІМКу свідчать і архівні документи цього часу: плани науково-дослідних та експедиційних робіт, видавничої діяльності, звіти тощо [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 448—499]. В той же час безумовно й те, що створення СІМКу відбувалося в руслі підпорядкування діяльності ВУАН партійно-радянському керівництву, структурного розрізнення, відносно незалежних комісій та комітетів і підпорядкування їх єдиному центру, з метою «корінної реконструкції ряду академічних установ, що попередня їхня діяльність здебільшого була хибною й навіть клясово ворожою пролетаріатові» [Там само,

сп. 451, с. 1]. Не варто забувати й про те, що розпочатий ще у середині 20—х років наступ на українську інтелігенцію набрав все більших обертів, репресії набирали все ширших масштабів і трагічніших форм.

У кінці 1933 р. реорганізація ВУАН була продовжена. Основною структурною одиницею Академії відтоді стають інститути, що «об'єднують споріднені Катедри в інтересах максимальної продуктивності наукової роботи на користь соціалістичному будівництву» [АП НАНУ, ф. Р—251, оп. 1, од. зб. 55, с. 70; од. зб. 56, с. 2—3]. Ф. А. Козубовському, як ученому секретарю відділу, поряд із іншими членами Президії, було довірено роботу над проектом нової організаційної структури ВУАН і доручено підготувати «опрацьовану схему і докладну доповідну записку» [Там само, од. зб. 55, с. 77]. Остаточна нова структура була ухвалена на січневій сесії ВУАН (9—11 січня 1934 р.), фактично вступила в силу з 1 лютого 1934 р. та була затверджена на засіданні Президії ВУАН 13 лютого 1934 р. [Там само, од. зб. 56, с. 12—20]. У структурі ВУАН, на базі СІМКу був створений Інститут історії матеріальної культури (далі — ПМК) [Там само, с. 21]. Під такою назвою він існував до 1938 р., коли був перейменований на Інститут археології. Первісний склад цієї установи був дуже невеликим: до нього було включено 12 осіб, директором установи було призначено Ф. А. Козубовського, на посаду вченого секретаря — Т. М. Мовчанівського [Там само, с. 24—26]. А в квітні того ж року Президія ВУАН розглядає питання про приєднання до ПМКу разом з бюджетом і штатом заповідника «Ольвія», на території якого проводились багаторічні археологічні дослідження, і доручає Ф. А. Козубовському скласти доповідну записку з цього приводу [Там само, с. 92].

Водночас Ф. А. Козубовського призначають тимчасово виконуючим обов'язки директора новоствореного Історико-археографічного інституту ВУАН [Там само, с. 26]. Як директор, він стає і головним редактором друкованих органів обох інституцій — «Записок ПМК» та «Записок Історико-Археографічного Інституту» [Там само, с. 58]. Даний інститут проіснував менше року і був ліквідований у листопаді 1934 р., його подальша діяльність визнана недоцільною через брак спеціалістів та наявність дублюючих структур, а частина дослідників, зокрема О. П. Оглоблин та К. Т. Штепа, увійшли до складу ПМКу [Там само, с. 207—208]¹. Ф. А. Козубовський недовго суміщав керівництво обома установами: вже у квітні 1934 р. він за власним бажанням звільнився з посади директора Історико-археографічного інституту через переобтяження роботою в ПМК [Юркова, 2001, с. 280].

1. Детальніше про діяльність Історико-археографічного інституту див. роботу О. В. Юркової [Юркова, 2001].

Взагалі, час, коли Федір Андрійович очолив СІМК, а згодом ПМК, був періодом методологічної перебудови та класово-пролетарського ідеологічного спрямування в науковій роботі. За організаційною та методологічною спрямованістю робота нових структур мала бути націлена на дослідження закономірності історичного процесу на підставі історії матеріального виробництва. Це спричинило цілий ряд змін в діяльності установи та складі її співробітників. Багато з них можна піддавати сумніву з сьогоденної точки зору, проте варто відзначити неабиякі організаторські здібності Ф. А. Козубовського, який будував нову установу на базі цілого ряду інших, що мали споріднену діяльність та напрацювання в галузі археології.

Організаційно СІМК, а в подальшому і ПМК були структуровані за ознакою суспільно-економічних формацій. Очоливши центральну археологічну установу Ф. А. Козубовський ввів планування наукової діяльності, побудоване на визначеній і спеціально сформульованій проблематиці археологічних досліджень. Ключові положення проблематики і тематики планованих наукових розвідок були визначені одночасно як завдання для відділів, так і для окремих відповідних науковців. Переважна більшість розроблених напрямків науково-дослідної роботи для ПМКу фактично виконувалася впродовж всього ХХ ст., та не втратили своєї актуальності й досі. Тоді ж було визначено, що повноцінна наукова реалізація обраних провідних напрямків польових та аналітичних досліджень мусить бути реалізована шляхом створення відповідних монографічних публікацій. Наприклад, планувались узагальнюючі видання, присвячені давньоруському Києву, Вишгороду, Райкам, трипільській проблематиці, що були вже реалізовані пізніше, в повоєнні роки.

У новій структурі були об'єднані бібліотечні й архівні фонди всіх установ що увійшли до Інституту та закладено початок створенню потужного інформаційного науково-допоміжного ресурсу. За часів директорства Ф. А. Козубовського було започатковане фахове періодичне видання — «Наукові записки ПМК» (впродовж 1934—1937 рр. вийшло шість випусків).

З ім'ям Ф. А. Козубовського слід пов'язувати якісні та кількісні зміни в організації, стратегії та практиці ведення польових археологічних досліджень. В порівнянні з попереднім періодом (ВУАКу) збільшується кількість і масштаби експедицій, які організує і проводить власне новоутворений СІМК, а потім й ПМК. Ця тенденція стає яскраво помітною на фоні згортання польової дослідницької роботи місцевих музеїв та краєзнавчих осередків. Централізація функцій і повноважень в ПМКу супроводжувалася притоком до його кадрового складу (в тому числі — й керівного) найбільш здібних, талановитих і дієвих співробітників музеїв. Крім суто кількісних змін, польова діяльність зазнавала

Рис. 19. Дослідження на городищі № 3 у Коростені, експедиція ІІМК АН УРСР 1934 р. [НА ІА НАН України, фонд негативів на склі, негатив № 5429]

й якісних трансформацій. Ф. А. Козубовський і його колеги активно і свідомо застосовують нові методики, розроблені і апробовані під час археологічних досліджень в краєзнавчих музеях. Тут можна назвати проведення розкопок широкими площами, низку нових підходів і прийомів ведення розкопок та фіксації їх результатів, оформлення польової документації, тощо. За час керівництва Ф. А. Козубовського в Інституті оформлюється аспірантура [Про роботу, 1934], створюється експериментально-технічна лабораторія [Експериментально-технологічна, 1934], секція експедиційних досліджень (такий собі аналог Польового комітету) та семінар з питань методики польових досліджень [Беляєва, Калюк, 1989, с. 129—130], опрацьовуються археологічні колекції, готується експозиція археологічного музею, впорядковуються бібліотека та архів, де зосередилися фонди установ, що ввійшли до СІМК — ПМК [Робота, 1935].

На посаді директора ПМКу Ф. А. Козубовський був також організатором експедиційних досліджень різноманітних археологічних пам'яток. Зокрема, протягом 1933—1935 рр. Інститутом проведено експедицію по дослідженню трипільських пам'яток, планомірні дослідження Ольвії, розкопки давньоруського городища в с. Райки на Бердичівщині, експедицію з дослідження пам'яток матеріальної культури Південної Київщини, розвідки на Маріупольщині, науково-технологічну експедицію до Хортицької МТС, етнографічну експедицію на Полісся та експедицію «з дослідження побуту робітників Донбасу», розпочато масштабні археологічні дослідження на території Києва [Про роботу, 1934, с. 147; Козубовський, 1934б; Робота, 1935; Мовчанівський, 1935; Магура, 1935], планується археологічна розвідка узбережжя Дністра на

території Молдавії [Археологічне дослідження, 1934] та роботи Поліської експедиції, що відбулися вже у 1936 р. за керівництва В. П. Телічка [НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 15, спр. 1—5а]. Ф. А. Козубовський очолює дослідження Вишгородського городища та пам'яток Межигір'я (разом з Т. М. Мовчанівським) [Розкопи, 1935; НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 2, спр. 1—40], здійснює розвідки узбережжя Дніпра (від Вишгорода до Чорнобиля) [Археологічна розвідка, 1935; НА ІА НАНУ, ф. 63, сп. 41]¹, проводить нові дослідження середньовічних городищ (рис. 19) та курганних груп (рис. 20) літописного Іскоростеня [Дослідження, 1935; НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 653; ф. 60, оп. 7, спр. 1—36].

Звісно, що діяльність Ф. А. Козубовського на посаді директора СІМК—ПМК, як і власне історія установи, її структури, штату, напрямків досліджень тощо, потребують окремих поглиблених розвідок. Значний, як за кількістю документів, так і за їх значенням, архів СІМК—ПМК чекає на свого дослідника [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 448—501; спр. 613—677; ф. 60].

На 1930-ті рр. припадає один з етапів археологічного дослідження Києва, викликаного масштабним будівництвом у місті. На початку 1934 р. за поданням директора ПМКу Ф. А. Козубовського Президія ВУАН ухвалює рішення про наступне:

«Зважаючи на те, що на території Києва в зв'язку з переносом столиці з Харкова розпочинається велике будівництво і буде відкрито багато пам'яток культури доручити т. Козубовському скласти від імені Президії ВУАН відповідну записку до урядової К-сії з приво-

1. Детальніше див. у статті В. К. Козюби у цьому збірнику.

Рис. 20. Дослідження біля католицької каплички у Коростені, експедиція ПМК АН УРСР 1934 р. [НА ІА НАН України, фонд негативів на склі]

ду участі в дослідженні цих пам'яток» [АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 56, с. 19—20].

У зв'язку з будівництвом у Києві проводяться масштабні археологічні роботи, зокрема — на території Софійського собору, Георгіївської церкви, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Десятинної церкви (які очолював товариш і однодумець директора Т. М. Мовчанівський), на садибі Трубецького та на горі Киселівці (С. С. Магура) тощо [Археологічні дослідження, 1935; НА ІА НАНУ, ф. 60, оп. 6, сп. 1—9, 19—33, 72—77].

У цей час вирішується і доля Михайлівського Золотоверхого монастиря. Власне Ф. А. Козубовському ставлять у провину, що він підписав постанову в якій йшлося, що Михайлівський Золотоверхий собор побудовано у XVII ст., і він нічого цінного у науковому відношенні не являє [Жук, 1956, с. 89]. Напевне, що Федору Андрійовичу важко було в цій ситуації знайти компроміс між партійною дисципліною і науковою совістю. Відомо, що М. О. Макаренко доводив Ф. А. Козубовському необхідність стати на захист пам'ятки, підняти питання про її збереження. У результаті: «...директором було поручено мне, Моргилевському и Мовчановському составить проект докладной записки от имени Президиум Академ. Наук о значении памятника. Записка была составлена. Кому она направлена и направлена ли, я не знаю», зазначав М. О. Макаренко під час допиту [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 61278, с. 14].

Насправді рішення про знесення собору було прийняте без будь-якої участі науковців, думка

яких з цього приводу нікого не цікавила, про що свідчить лист народного комісара освіти В. П. Затонського до Ф. Я. Кона від 13 квітня 1934 р.: «...учёные любители старья всячески добиваются ... сохранения собора в целостности ... сообщают, что вопрос о сносе собора решён. Может идти лишь речь о снятии мозаик и фресок. Чем дольше будут канителить, тем меньше останется времени для этой сложной операции... Виноваты будут сами старьевщики...» [цит. по: Бережина, 1989, с. 43].

Ф. А. Козубовський напевне, зробив єдине, що можна було зробити в цій ситуації — спробувати організувати провести всі можливі дослідження на пам'ятці, зберегти хоча б цінні мозаїки та фрески. З цього приводу він виступає на засіданні Президії ВУАН у квітні 1934 р. Президія прислухається до пропозиції Ф. А. Козубовського. Ухвалено рішення з двох пунктів:

«... а) Просити Комісію по охороні пам'яток старовини про те щоб при проведенні робіт на території монастиря було звернуто увагу на ту частину будівлі монастиря, що уявляє собою дуже цінний старовинний художній пам'ятник.

б) Доручити Інституту історії матеріальної культури прийняти безпосередню участь в роботі Комісії, виділеної НКО щодо дослідження цього пам'ятника» [АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 56, с. 88].

Взагалі у 1934 р. ставлення керівництва ВУАНу до ПМКу та його директора більш ніж прихильне. Цього року збільшується до 32-х

співробітників штат Інституту, згодом збільшується також і фонд заробітної плати: «*Вважати за потрібне по ПМК до асигнувати в фонд зарплати 13850 крб., не збільшуючи затверджених Президією 32 штатних одиниць. Доручити АФУ ВУАН відшукати для цього відповідні кошти*» [Там само, с. 116].

Виділяються досить значні кошти на проведення експедицій до Побужжя та Дніпрельстану: «*Кошторис на експедиції ПМК затвердити в розмірі 15000 крб.*» [Там само, с. 135]. Планується проведення наукової конференції «*Основні завдання і проблеми історії матеріальної культури на 2-гу п'ятилітку*» та прийом до аспірантури двох аспірантів [Там само, с. 180, 250].

Найкраще про роботу, клопоти та сподівання в цей час пише сам Федір Андрійович в листі до Л. М. Славіна:

«Гл. Л. Н.! Простите за долгое молчание. Вы поймете мою отчаянную перегруженность всякой и всяческой работой и не осудите.

Весьма благодарен Вам за заботы о нас, о нашей библиотеке. Как я Вам уже писал, у нас очень много недостаёт из изданий ГА-ИМК, а они так тут необходимы. Вместе с этим письмом посылаю список литературы (копия Вам). Очень прошу Вас содействовать и помочь...

Строим Институт Истории Материальной Культуры. Строим на развалинах старого. Много приходилось и приходится расчищать того, что является мусором для стройки. На это уходит много времени, а его то (времени) так мало для творческой, полезной работы. В прошлом году экспедиции были проведены наполовину. Как в этом году — точно не знаю. Готовимся. С Ольбией и до сего времени ничего окончательно не выяснено. Воюю с Наркомпросом...» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 626, с. 5].

Ще перебуваючи на посту голови СІМКу, 7 січня 1934 р. Ф. А. Козубовський робить доповідь на сесії 2-го відділу ВУАН (в Малій Залі, вул. Короленка, 54) «*Фашистські концепції в історії матеріальної культури*». Саме ця, зроблена на поважному засіданні і, безумовно, схвалена науковою та партійною публікою¹ доповідь, потім буде фігурувати в його справі як одне із звинувачень, оскільки він користувався в ній цитатами з різних «*націоналістичних та фашистських робіт, даючи ти самим трибуну для фашистської агітації*» [ІЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 48]. Проте зви-

нувачення з'являться пізніше. А в 1934 р. ця доповідь (трохи під іншою назвою — «*Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму*») опублікована окремою брошурою (обсягом 6 д. а.) [Козубовський, 1934а], про що зазначено у річному звіті ПМКу.

У 1934 р. НКО УСРР затверджує новий склад Українського комітету охорони пам'яток природи і культури, до складу якого включають Ф. А. Козубовського [Нестуля, 1995, с. 191].

Майже незаново залишається педагогічна діяльність вченого. Відомо, що у 1934 р. Федір Андрійович займав посаду професора кафедри загальної історії Київського державного університету (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Того ж року НКО УСРР перевірило викладачів соціально-економічних дисциплін університету на благонадійність. Результатом перевірки став список з 53 «*підозрілих*» і некваліфікованих осіб наркома освіти В. П. Затонського, до якого потрапив і Ф. А. Козубовський:

«Кафедра загальної історії: ... 4. Козубовський — професор, член партії. Директор Інституту матеріальної культури ВУАН. Викладач поганій, мав націоналістичні помилки. Необхідно перевірити» [Казьмирчук, 2012, с. 112].

Наскільки така оцінка наркома освіти характеризує Федора Андрійовича як педагога, важко сказати. Зауважимо лише, що, як підмітила М. Г. Казьмирчук, «*викладачі із “чорного списку” В. П. Затонського згодом зазнали чисток і репресій*» [Там само, с. 111, 113], а Ф. А. Козубовський ще у 1934 р. (здавалось на піку кар'єри) викликає підозру у органів влади.

У новому, 1935 р. все різко змінюється — приблизно з другої половини року прізвище Ф. А. Козубовського в протоколах засідань Президії ВУАН майже не згадується. Навіть коли йдеться про питання, пов'язані з ПМК, зазвичай, він не є доповідачем. Наприклад, Ф. А. Козубовський доповідає при затвердженні тематичного річного плану Інституту, йому доручають вилучити нумізматичні колекції з фондів Лаврського заповідника, для створення нумізматичного кабінету при ПМК, розробити проект по створенню нового Інституту української народної творчості при ВУАН [АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 59, с. 37, 53, 55—56]. Натомість, у листопаді 1935 р. питання про передачу археологічних та етнографічних фондів ПМКу до Історичного музею, або проведення археологічних досліджень перед будівництвом «*Будинку академіків*» на території колишньої Десятинної церкви, розглядаються без участі Ф. А. Козубовського [Там само, с. 100, 107]. В той же час науковець продовжує обіймати посаду директора Інституту, працює на розкопках в Ольвії зі Л. М. Славіним та Т. М. Мовчанівським [Козубовський, 1935д] (рис. 21, 22), бере участь в інших дослідженнях, готує цілу низ-

1. Наприклад, до ВУАН на ім'я Ф. А. Козубовського надійшов лист від ЦК КП(б)У, з проханням надіслати текст доповіді, для розміщення в журналі «*Історик-більшовик*» [НА ІА НАНУ, ф. 59, оп. 1, спр. 627, с. 10]. Ймовірно, що текст, підготований для цього журналу, був опублікований у «*Наукових записках ПМК*» [Козубовський, 1934в].

Рис. 22. Ф. А. Козубовський (у центрі) з учасниками Ольвійської експедиції ПМК АН УРСР, 1935 р. [НА ІА НАН України, ф. 17, спр. 61]

ку наукових публікацій [Козубовський, 1935б; 1935в; 1935г], у тому числі й до закордонних видань¹, планує роботу Інституту на наступні роки [Козубовський, 1935а]. У жовтні 1935 р. в ПМКу створюється нова посада — помічника директора по адміністративній та господарчій частині. На неї призначають М. І. Ячменьова, випускника Ленінградського комвузу та курсів Інституту червоної професури [АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 59, с. 101]. Надалі, у 1936 р., саме ця людина обійме вакантну посаду директора.

З 26 січня 1936 р. Ф. А. Козубовському, на його прохання (як зазначено в протоколі), надають невикористану відпустку за 1935 р. [Там само, од. зб. 62, с. 1]. Приблизно у цей же час його виключають з членів партії (причина, відображена в «Анкеті арештованого» репресивної справи, — зв'язки з українським націоналізмом [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, арк. 11]). Напевно, що одним з аргументів виключення стала нова оцінка Парткомітетом

ВУАН його брошури. В середині березня 1936 р. Президія УАН (назва Всеукраїнська зникає ще у 1935 р.) протоколом № 8/оп від 17.03.1936 р. ухвалює: «Звільнити Козубовського Ф. А. від обов'язків директора ПМК з 26.03.1936 р.» [АП НАНУ, ф. Р—251, оп. 1, од. зб. 62, с. 37]. Варто звернути увагу на дві маленькі літери «оп» після номера протоколу. Вони означають, що засідання не проводилось, а члени Президії були опитані (напевно, варто читати — повідомлені) про порядок денний та заздалегідь ухвалені рішення.

Н. Д. Полонська-Василенко вважає, що безпосередньою причиною звільнення з посади директора стало те, що Ф. А. Козубовський вмістив «у черговому числі «Записок Інституту» повністю промову наркома В. Затонського», проголошену на похоронах М. С. Грушевського [Полонська-Василенко, 1958, с. 43] (ймовірно, що саме так пояснювалось зняття з посади директора у науковому колективі).

Репресії: справа по звинуваченню Козубовського Ф. А. за ст. 54-8, 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР (1936—1938) (рис. 23). Звільнення з посади та виключення з членів партії були, безумовно, пов'язаними подіями, що підводили до арешту. Сам Федір Андрійович очевидно розумів і передбачав подальші події, підго-

1. Роботи «Палеоліт на території УСРР» та «Археологічні дослідження за часів радянської влади» були відправлені для публікації у наукових виданнях США (перша — до видання Музею природничої історії імені Філда, Чикаго, США), але чи були вони опубліковані, нам встановити не вдалося [Робота, 1935, с. 208].

товані для нього долею. Наприклад, у розмові з інспектором київської міської Наросвіти П. І. Мельниченком, що відбулась наприкінці березня 1936 р., Ф. А. Козубовський повідомив про своє виключення з партії, і зазначив, що «его избрали для удара»¹ [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 40—41]. Можливо, що після звільнення Ф. А. Козубовський влаштувався на роботу шофером, принаймні саме так зазначено в графі «професія та спеціальність» «Анкеті арештованого» [Там само, с. 11].

8 квітня 1936 р. оперуповноважений секретно-політичного відділу управління державної безпеки НКВС УСРР Шелюбський² розглянувши матеріали: «...о преступной деятельности гр. Козубовского Фёдора Андреевича, 1895 г.р., ур. с. Богушево, на Полесьи, бывш. директора института материальной культуры Академии Наук УССР, бывш. члена КПБУ, выразившейся в том, что он является активным участником контрреволюционной националистическо-фашистской организации, связан с активными участниками троцкистско-националистической, боевой террористической организации в своих печатных трудах по археологии, издан. в 1934 г. протаскивал фашистские установки о «расовой теории» и усматривая в совершенных обвиняемым Козубовским Ф. А. действиях признаки преступлений, предусмотренных ст. ст. 54—11, 54—10 ч. 1 УК УССР...», ухвалив розпочати за цією справою впровадження попереднього слідства [Там само, с. 2] (рис. 24).

Попереднє розслідування виявилось коротким. Того ж дня, оперуповноваженим Шелюбським було ухвалено постанову, відповідно до якої перебування на волі Ф. А. Козубовського вважалось «соціально небезпечним». Як заповідний захід обрано арешт науковця та утримання його під вартою в спецкорпусі при НКВС УСРР. Постанову відправлено для погодження до Старшого помічника Генерального прокурора по спеціальних справах [Там

само, с. 3]. Вже наступного дня з'являється заключення Старшого помічника Генерального прокурора т. Крайнього з санкцією на арешт Ф. А. Козубовського на підставі показів заарештованих у справі «к.р. националистической и троцкистской организации» Ф. Р. Маковського³ та Є. С. Шаблювського⁴. А 10 квітня видано ордер на арешт Ф. А. Козубовського та обшук квартири, в якій він мешкав із родиною (дружиною та двома синами, на той час піонерами-відмінниками) за адресою вул. Короленко, 37, кв. 12 [Там само, с. 4—5].

15 квітня 1936 р. Ф. А. Козубовського заарештовано. Під час обшуку, який проводили співробітники УДБ НКВС Перкін і Проскурянов у присутності дружини арештованого, представника домоуправління та двірника, були вилучені: особисті документи і фотографії дослідника, індивідуальні відзнаки (значок «Червоного партизана», почесна грамота РСЧА), листування із різноманітними нотатками, папка з адміністративними документами (копії заяв, листування з різними державними і партійними установами, посвідки, мандати делегата професійних та громадських з'їздів, тощо), «контрреволюційна література» (книжки К. Каутського, М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького, Ф. Є. Петруня), передрук рукопису про М. П. Драгоманова, папка з виписками і цитатами із творів українських націоналістів⁵ [Там само, с. 6—7]. До справи у якості речових доказів долучили п'ять книг та дванадцять фотознімків, які визнали контрреволюційними, виписки із творів Д. І. Донцова. Інші конфісковані речі поверненню не підлягали, зберігали-

1. Мельниченко Петро Ісакович (1902—?) — музейний працівник, учений секретар Музейного містечка (1933), інспектор «горнаробраза» (1936), заступник директора Київської школи майстрів народної творчості (1937). Учасник групи, що фабрикувала наклепницькі свідчення з метою дискредитації діячів української науки та культури. Арештований 30.10.1937 р., засуджений 1940 р. до позбавлення волі на 15 років [Білокінь, 2016б]. Під час очної ставки із Ф. А. Козубовським на допиті 10.07.1936 р. викривив зміст цих слів таким чином, ніби заарештований жалкував, що його обрали в якості жертви подільники—контрреволюціонери. Ф. А. Козубовський факт розмови не заперечував, але зазначив, що свідок зумисно й тенденційно спотворив зміст розмови.
2. У карній справі прізвища слідчих, представників карних органів, часто — свідків, обвинувачених і репресованих за іншими справами, подаються без згадки ініціалів, ім'я та по-батькові особи.

3. Маковський Федір Григорович (1895—1959) — український етнограф, фольклорист, поліглот, співробітник кабінету етнографії ВУАН. Заарештований у 1935 р., засуджений на 10 років, покарання відбував у концтаборах Колими і Магадану. Звільнений 1947 р. [Головин, Кушнерик, 2005].
4. Шаблювський Євген Степанович (1906—1983) — вчений—шевченкознавець, директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка у Харкові (1933—1935), член-кореспондент ВУАН (з 1934). Заарештований у 1935 р. та засуджений у 1936 р. на 5 років, відбував покарання на Соловках та в Мончегорському концтаборі. У вересні 1940 р. засуджений повторно на 8 років, відбував додатковий строк на Соловках та в Ухтіжемтаборі МВС СРСР, з грудня 1948 р. на засланні в м. Кзил-Орда Казахської РСР. Звільнений 1954 р. Лауреат Ленінської премії (1964) та Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1979) [Шаблювський, 2016].
5. В оригіналі протоколу обшуку: «с цитатами из Донцова, Феденко и Марошенко (74 листа)», в копії протоколу та наступних документах справи «выписки из произведений Донцова (110 листов)». Вірогідно, це нотатки до доповіді «Фашистські концепції в історії матеріальної культури» і статті «Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму».

ся в НКВД та, певно, були знищені по завершенню справи [Там само, с. 10].

Тільки 28 квітня 1936 р. Ф. А. Козубовському офіційно пред'явлено обвинувачення у злочинах, передбачених ст. 54—11 і ст. 54—10, ч. 1. КК УРСР, а саме в тому, що він був активним учасником української фашистської організації, за завданнями якої проводив контрреволюційну роботу і протягував у своїх наукових роботах фашистські установки [Там само, с. 12].

До ознайомлення з обвинуваченням Ф. А. Козубовський пройшов через три допити (15, 16 та 27 квітня). Загалом протягом квітня — червня 1936 р. було проведено дев'ять допитів (також 28 квітня, 3, 9 та 23 травня, 27 і 29 червня). Допити по справі, як безпосередньо з підсудним, так і з свідками провадили слідчі — молодший лейтенант Гапонов (перші сім) та лейтенант Самохвалов (два останні).

Під час допитів винним себе Федір Андрійович не визнає, практично всі обвинувачення відкидає. Зокрема, заперечує своє членство та будь-яку причетність до контрреволюційних, націоналістичних і фашистських організацій, спростовує участь у петлюрівському русі, зв'язки з польськими реакціонерами та службовцями іноземних консульств у Києві, проведення контрреволюційної агітації. Допитуваний не заперечує свого знайомства чи спільної праці у наукових, освітніх і культурних установах із раніш арештованими та засудженими особами (наприклад, М. Ф. Болтенком, С. С. Дложевським, І. І. Вроною, Є. С. Шаблювським та багатьма іншими), але наголошує, що не знав про їх контрреволюційну діяльність. Що головне, на нашу думку, Ф. А. Козубовський жодного разу не дає свідчень проти своїх колег, чого від нього напевно чекали слідчі. Арештований «поступається» слідчим і визнає насамперед свої помилки: «...признаю, что в моих работах и в редактируемом мною журнале было допущено протаскивание националистических ошибок...»;

«...признаю себя виновным в том, что, в редактируемом мной журнале “Научные записки” ... поместил статью Молчановского “Райковецкое городище”, в которой есть ошибки националистического порядка. В моей работе “Буржуазная история материальной культуры на услугах фашизма” тоже имеется ряд мест, которые политически эту работу обесценивают. Однако, протаскивания фашистских теорий в своих работах, я не делал...»;

«...я допустил в своих работах ряд неудачно сформулированных мыслей, которые дали повод отдельным лицам строить различные неверные суждения о моих политических взглядах...»;

«...Я никогда не скрывал то, что в состав сотрудников Института материальной культуры вошло много работников, которые имели националистические ошибки в своих

работах и от которых мы освобождались нерешительно, не дрались перед Академией Наук за то, чтобы немедленно их снимать...» [Там само, с. 23—36 зв.].

Також Ф. А. Козубовський зізнається, що приховував службу батька в царській поліції, не заперечує юнацькі симпатії до анархістського руху, дає пояснення про обставини полону під час бойових дій громадянської війни та підтверджує перебування під слідством з цього приводу [Там само].

Під час розслідування слідчі НКВД двічі зверталися до Центрального виконавчого комітету СРСР (найвищий орган державної влади того часу) із проханням про продовження терміну утримання під вартою та ведення слідства щодо Ф. А. Козубовського. 28 травня 1936 р., оперуповноважений Гольдман, зважаючи на необхідність повністю виявити всі контрреволюційні зв'язки підслідного, його практичну контрреволюційну діяльність і провести допити цілому ряду свідків, за два тижні до закінчення терміну попереднього утримання, просить продовжити перебування арештованого за ґратами на місяць [Там само, с. 13—14]. За цей час були допитані свідки: парторг ПМК АН УСРР В. П. Телічко (16.06.1936) та в.о. директора Інституту М. І. Ячменьов (21.06.1936), арештований Є. С. Шаблювський (11.07.1936, повторно), інспектор Наросвіти П. І. Мельниченко (10.07 та 20.07.1936), співробітник Архіву давніх актів Т. М. Гавриленко¹ (20.07.1936). До справи також були долучені покази Ф. Г. Маковського від 14.09.1935 р., який на той час вже ймовірно відбував покарання [Там само, с. 37—41, 45—64]. Всі свідки дали покази проти арештованого.

Цікаві покази бувших підлеглих Ф. А. Козубовського, співробітників Інституту. Зокрема парторг В. П. Телічко свідчив, що директор, підбирав співробітників до установи всупереч їх партійної належності, ігноруючи молодих аспірантів — членів партії, натомість зосереджував у штаті «старі націоналістичні кадри», що проводили підривну діяльність; у власних наукових працях використовував цитати із контрреволюційних антимарксистських робіт задля агітації та популяризації націоналістичних і фашистських поглядів (зокрема подав слова Гітлера, як вислів Наркома освіти УСРР В. П. Затонського); користуючись посадою редактора видань Інституту без рецензій дозволяв публікувати «націоналістичну продукцію»; був знайомий із цілою низкою арештованих і засуджених за контрреволюційну діяльність

1. Гавриленко Тодор Матвійович (1899—1939) — український історик, етнограф, фольклорист. У 1934—1936 рр. — науковий співробітник ПМК ВУАН. Заарештований 12.06.1937 р., засуджений до 5 років, помер під час ув'язнення у концтаборі Магаданської області. Реабілітований 1963 р. [Юркова, 2004].

осіб; не визнавав своїх помилок навіть в останні дні перед арештом. Свідок характеризував Ф. А. Козубовського як «*полное ничтожество*» в науковому плані, запевняючи, що наукові роботи бывшего директора були розкритиковані колективом ще до його арешту [Там само, с. 48—50]. Практично ті ж самі звинувачення повторив і М. І. Ячменьов, заступник директора за часів керівництва Інститутом Ф. А. Козубовським, додавши, що арештований свідомо проводив таку політику, нехтуючи думкою партійної та профспілкової організацій установи [Там само, с. 51—55]. Бувший співробітник ПМК Т. М. Гавриленко, звільнений на початку 1936 р. через «*невиконання виробничого плану 1935 р. і протаскування у друкованій продукції антимарксистських концепцій*», зазначив, що його звільнення було зумовлене критикою методів управління Інститутом та негативною оцінкою роботи Ф. А. Козубовського «*Буржуазная археология на службе фашизма*» [Там само, с. 60—60 зв.].

Тези, представлені нами у викладі В. П. Телічко, очевидно мали стати ключовими обвинуваченнями в справі, оскільки їх з певними варіаціями та різними прізвищами «контрреволюційних елементів» — поборників бывшего керівника ПМК, повторюють всі допитані свідки. Відрізняються покази Ф. Р. Маковського, що й стали підставою для арешту. Відповідно до них, Ф. А. Козубовський брав участь у діяльності підпільної організації, утвореної 1935 р. бывшими членами розгромлених «контрреволюційних формувань». Організація знаходилась на етапі формування і ставила своєю метою об'єднання розрізнених антирадянських кадрів та залучення молоді [Там само, с. 45—47].

Практично слідство в справі Ф. А. Козубовського було завершено. Проте, 10 липня 1936 р. оперуповноважений Самохвалов в спеціальній постанові зазначає: «...*в поведении гр. Козубовского отмечаются явления, отклоняющиеся от нормы и вызывают сомнения в его вменяемости ... руководствуясь ст. 193 УПК УССР ... обвиняемого Козубовского Ф. А. подвергнуть экспертизе на предмет определения вменяемости...*» [Там само, с. 16].

Через три дні він вдруге звертається до ЦВК СРСР із проханням про продовження терміну утримання під вартою, задля проведення медичної експертизи щодо психічного стану обвинуваченого [Там само, с. 15].

Наступного дня професор М. М. Перельмутер, завідувач психіатричної клініки Київської лікарні імені І. П. Павлова, обстежує арештованого й приходить до таких висновків: «*Во время амбулаторного исследования контакт наладить не удалось. Испытуемый просит не мучить его, оставить в покое и т.д. При этом в глазах выражения страха, по-видимому, преувеличенного.*»

Заключение: найдены явления аггравации. Однако, при амбулаторном осмотре невозможно исключить душевное заболевание. В виду отсутствия в тюрьме психиатрического отделения — испытуемого для наблюдения и заключения необходимо поместить в психиатрическую больницу» [Там само, с. 19].

16 липня 1936 р. на прохання в.о. керівника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР капітана Рахліса, Ф. А. Козубовського обстежує спеціальна медична комісія при Санвідділі НКВС. Під час огляду Федір Андрійович жаліється на поганий сон, зорові та слухові галюцинації, але при цьому вважає себе повністю здоровим. Лікарі відмічають, що арештований орієнтується в просторі та часі, під час хвилювання у пацієнта відмічаються заїкання, пітливість, тремтіння пальців рук. Діагноз і закінчення комісії — «*реактивный невроз, за свои действия отвечал и отвечает*» [Там само, с. 20—21].

Таким чином, слідство отримує два попередні медичні висновки, практично протилежні за змістом. 19 липня 1936 р. на підставі висновку професора Перельмутера звинувачуваного Ф. А. Козубовського переводять із спецкорпусу Лук'янівської в'язниці до міської психіатричної лікарні імені І. П. Павлова, для визначення його психічного стану [Там само, с. 22].

Протягом липня-жовтня 1936 р. Ф. А. Козубовський перебуває в лікарні. Медична комісія судово-психіатричного відділення лікарні імені І. П. Павлова у своїх закінченнях від 31 серпня, 21 вересня і 15 жовтня 1936 р. зазначає, що підслідний Ф. А. Козубовський страждає на нервово захворювання (галюцинаторно-параноїдний синдром реактивного походження) та потребує спеціального медичного нагляду. Проте стан здоров'я пацієнта викликає виключно обставинами арешту та утримання, і з часом підслідний може прийти до такого стану, щоб вважати його здоровим та відповідальним за свої дії. На підставі цих медичних висновків постановою оперуповноваженого мол. лейтенанта Гапонова, підписаною керівником відділення ст. лейтенантом Пустовойтовим та затвердженою в.о. керівника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР капітаном Рахлісом, слідство по справі звинуваченого Ф. А. Козубовського припинено до його одужання. Підслідного остаточно переведено до психіатричної лікарні для спеціального медичного нагляду, а постанову відправлено на затвердження прокурору по спеціальним справам [Там само, с. 65—68].

Навряд чи можна зважати на гуманізм окремих слідчих, чи, тим більше, цілої системи, який би не дозволив засудити хвору людину. Тому, на нашу думку, можна висунути декілька припущень, з яких причин події розвивалися саме таким чином. По-перше, можливо це була спроба колишніх друзів Федора Андрійовича,

учасників Поліського повстання чи бойових соратників-червоноармійців, які намагалися таким чином допомогти Ф. А. Козубовському уникнути засудження і смертної кари¹. Це припущення не має конкретних доказів і будуватиметься лише на наших загальних враженнях та свідченнях авторів краєзнавчих розвідок про допомогу бойовими товаришами сім'ї вченого після його арешту.

По-друге, до Ф. А. Козубовського могли застосувати примусове медичне спостереження² та лікування (не виключено, із призначенням психотропних ліків, чи, наприклад, електрошоку). Таким чином, методами репресивної психіатрії слідчі сподівалися зламати арештованого, з метою добитися від нього свідчень проти колег-науковців. Можливо, що вченого утримували певний час задля того, щоб мати можливість сфабрикувати справу про існування антирадянської організації під його керівництвом. Це припущення має підтвердження у репресивних матеріалах заарештованих пізніше С. С. Магури, Т. М. Мовчанівського, М. Д. Лагути та ін., де Ф. А. Козубовський постає як голова націоналістичної організації, який і залучив до неї зазначених осіб. Щоправда, автори краєзнавчих розвідок посилаючись на С. Ф. Козубовського, свідчать, що лікарняний режим був досить м'яким у порівнянні з тюремним: Федору Андрійовичу дозволялось відпочивати в парку, приймати рідних, працювати над спогадами [Кавалёва, 1993, с. 181, 183; Шапіро, 1997, с. 3; Шапіра, 1998, с. 469].

Незважаючи на тимчасове припинення справи, слідчі продовжують «збирати докази» проти Ф. А. Козубовського під час допитів інших заарештованих. Так, протягом жовтня 1936 — грудня 1937 р. до справи долучені виписки із протоколів допитів Й. І. Ліберберга³ (20.10. та 04.11.1936), М. М. Кіллерога⁴ (13.10

та 01.11.1936), Й. С. Пелеха⁵ (15—16 та 22—23.09.1937), М. Д. Лагути⁶ (16—17.10.1937), співробітників ПМК АН УРСР К. Ю. Коршака (10.12.1937) та С. С. Магури (16.12.1937) [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 71—102].

Зауважимо, що в протоколах осені 1936 р. загалом повторюються обвинувачення, що були висунуті слідчими на допитах Ф. А. Козубовського та підтверджені свідками під час попереднього слідства у квітні-липні того ж року. Натомість протоколи допитів осені 1937 р. містять, на наш погляд, більш серйозні й загрозливі свідчення та звинувачення. Зокрема, Ф. А. Козубовському інкримінують: критику політики радянського уряду, що, на думку арештованого, спрямована проти діячів української культури, науки та освіти, веде до примусового насадження нової ідеології та фальсифікації української історії; «протягування» антирадянських й антимарксистських, націоналістичних і буржуазних концепцій та ідей, як у власних наукових працях, так і в роботах своїх підлеглих; професійне шкідництво (свідомий підбір некваліфікованих кадрів, нехтування методикою польових досліджень, відсутність заходів щодо збереження і свідоме нищення археологічних пам'яток, затягування підготовки експозиції археологічного музею, тощо); активну участь у діяльності антирадянської організації; залучення до її лав нових членів із штату співробітників Інституту, студентів і слухачів лекцій, агітації місцевого населення під час експедиційних робіт; розбудову широкої сітки осередків організації на місцях, використовуючи для цього археологічні експедиції Інституту та професійні зв'язки з місцевими музейними робітниками; налагодження зв'язку із представниками іноземних держав та контрреволюційних організацій за кордоном, для отримання збройної допомоги, використовуючи для цього участь посланців організації в роботі наукових конгресів та з'їздів, культурних заходів як в Україні так і за її межами; проведення шпигунської роботи зі збору відомостей про воєнно-оборонну промисловість на користь іноземних держав; підготовку терористичних заходів проти партійних діячів України; підготовку умов насильницького повалення радянської влади і створення самостійної держави із буржуазно-демократичною формою правління. Імена багатьох співробітників Інституту того часу, а саме Т. М. Мовчанівського, Л. Д. Дмитрова, В. П. Петрова, І. Г. Підоплічка, С. С. Магури, Є. О. Дзбанов-

1. Наприклад відомо, що один із очільників повстання, керівник Поліського ревкому Г. М. Островський, у 1930-ті рр. працював помічником головного прокурора транспорту СРСР.
2. С. Ф. Козубовський згадував (зі слів ст.н.с. ІА НАН України Г. А. Козубовського), що батька відправили до психіатричної лікарні після інциденту зі слідчим, коли під час допиту (катувань), у відповідь на чергову пропозицію у всьому зізнатися, Федір Андрійович запустив у слідчого чорнильницею. Цей епізод підтверджує Н. Ковальова [Кавалёва, 1993, с. 181].
3. Ліберберг Йосип Ізраїльович (1897—1937) — історик, мовознавець, державний діяч. Директор Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН, член-кореспондент ВУАН. Заарештований у серпні 1936 р. у Москві, страчений у березні 1937 р., помертньо реабілітований 1956 р. [Юркова, 2009].
4. Кіллерог (Горелік) Михайло Маркович (1900—1937) — український радянський партійний діяч, пропагандист. У 1934—1935 рр. — секретар партійного комітету КП(б)У ВУАН. Заарештований у вересні 1936 р. у Москві, страчений у березні 1937 р., помертньо реабілітований 1956 р. [Наберухін, 1995].

5. Пелех Йосип Степанович (?—?) — до арешту завідувач Чернігівського обласного відділу Народної освіти [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 85].
6. Лагута Микола Дмитрович (1895—1937) — український історик, краєзнавець, лінгвіст та педагог. Засуджений 1929 р. по справі Спілки визволення України. Повторно заарештований у жовтні 1937 р., страчений у листопаді 1937 р., помертньо реабілітований 1957 р. [Ласінська, Тригуб, 2011].

Рис. 25. Виписка з акту про виконання вироку із справи репресованого [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912]

ського та інших, згадуються в якості найближчих соратників Ф. А. Козубовського, діяльних членів антирадянської організації [Там само, с. 71—75, 78, 85—86, 90, 94—102].

Слідство по справі Ф. А. Козубовського активізується наприкінці липня 1937 р., коли УДБ НСВК УРСР робить запит до психіатричної лікарні імені І. П. Павлова щодо стану здоров'я підслідного. У відповідь, в акті від 29.07.1937 р. за підписом ординатора лікарні Дунаєвської зазначається, що пацієнт Ф. А. Козубовський перебуває у пригніченому стані, мало спить, скаржиться, що його переслідують фашистсько-петлюрівська банда, вважає, що за ним спеціально слідкують (наприклад, під час сну чергують біля ліжка), дуже непокоїться через сина, якого часто «бачить вночі»¹. Він звертається до лікарів з проханням отруїти його і тим самим припинити страждання [Там само, с. 69—70]. Діагноз пацієнта та його хворобу цим документом підтверджено, але це не завадило слідству.

Вирок. Версії щодо смерті (1938 / 1942?). Очевидно, що подальша доля Федора Андрійовича була вирішена, але чекати вироку йому довелося ще майже рік. На жаль, у карній справі відсутні документи, що безпосередньо стосуються арештованого, за період від серпня 1937 до серпня 1938 рр. Нам нічого не відомо про останній рік життя вченого.

У серпні 1938 р. слідством підготовлено обвинувачувальний висновок:

ОБВИНТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Занепокоєння батька могли бути викликані серйозними травмами старшого сина Віктора, отриманими в результаті наїзду на нього автомобіля НКВС, що перевозив заарештованих [Кавалєва, 1993, с. 184]. Безумовно, що Ф. А. Козубовський, якому в лікарні дозволялися побачення з сім'єю, не міг не знати про цю подію.

по делу № 283 по обвинению КОЗУБОВСКОГО Федора Андреевича по ст. 54-6, 54-8 и 54-11² УК УССР.

На основании имевшихся материалов о принадлежности к антисоветской украинской националистической террористической организации был арестован КОЗУБОВСКИЙ Федор Андреевич.

Следствием установлено, что КОЗУБОВСКИЙ служил в армии Петлюры на командной должности и состоял в партии украинских эсеров-борьбистов с 1918 по 1920 год.

Играя в организации активную роль, проводил вербовочную работу, в частности привлёк в организацию МАГУРУ, КОРШАКА и ЛАГУТУ.

Участвовал в террористической деятельности организации и поддерживал связь с петлюровской организацией, с целью шпионажа в пользу Польши.

Используя своё служебное положение, обв. КОЗУБОВСКИЙ принимал активные меры к созданию на периферии повстанческих групп, способствовал пропаганде буржуазных и фашистских теорий, покровительствовал и защищал анти-советские националистические элементы.

КОЗУБОВСКИЙ виновным себя не признал [Там само, с. 103—104].

29 серпня 1938 р. «трійка» при Київському обласному управлінні НКВС УРСР засудила Ф. А. Козубовського до вищої міри покарання з конфіскацією особистого майна. За даними карної справи вирок виконано 2 вересня 1938 р. [Там само, с. 105а, 106] (рис. 25). Про місце розстрілу

2. Пункти ст. 54 Кримінального кодексу УРСР (у редакції від 20.07.1934 р.) за якими засуджено Ф. А. Козубовського: ст. 54-6 — шпигунство, ст. 54-8 — тероризм, ст. 54-11 — участь у контрреволюційній організації. При арешті вченому інкримінували скоєння злочинів за ст. 54-11 та ст. 54-10 — антирадянська пропаганда і агітація.

нічого невідомо. Вірогідно науковець похований у Биківнянському лісі, де у кінці 1930-х — 1940-х рр. відбувалися масові захоронення розстріляних та закатованих у застінках НКВС.

Така «офіційна» версія смерті вченого, що, втім, довгий час замовчувалась. Ні про вирок, ні про розстріл не було відомо не тільки сучасникам і колегам Ф. А. Козубовського, а й багатьом поколінням археологів та дослідників науки. Обставини і дата смерті науковця стали відомі тільки після відкриття доступу до карних справ репресованих, після проголошення Україною незалежності. Сім'я також довгий час нічого не знала про долю Федора Андрійовича. У 1938 р., після раптового зникнення вченого з лікарні, його дружина Ганна Захарівна отримала на свій запит відповідь, що її чоловіка засуджено на 10 років таборів без права листування [Кавалєва, 1993, с. 184].

Щоправда існує й інша версія загибелі Ф. А. Козубовського, яка вочевидь виникла у середовищі української інтелігенції третьої хвили еміграції. Відповідно до неї, Федір Андрійович, разом із іншими пацієнтами психіатричної лікарні імені І. П. Павлова, був розстріляний нацистами під час Другої світової війни. Наскільки нам відомо, вперше її озвучив український історик та археолог М. О. Міллер у своїй роботі «Археологія в СРСР» [Міллер, 1954, с. 84]. В іншій праці він вказує і дату загибелі вченого — 1941 р. [Міллер, 1962, с. 120]. Прийняла цю версію і Н. Д. Полонська-Василенко, щоправда вона наводить іншу дату смерті дослідника, а саме 1942 р.¹ [Полонська-Василенко, 1958, с. 43, 173; 1962, с. 65].

1. На початок Другої світової війни на обліку психоневрологічної лікарні імені академіка І. П. Павлова перебувало біля 1300 пацієнтів [Гомон, 2010]. Відповідно до показів головного лікаря установи М. Танцюри на Київському процесі 1945—1946 рр. над німецькими офіцерами, обвинуваченими у вчиненні військових злочинів на території України, протягом жовтня 1941 — жовтня 1942 рр. нацистами було знищено бл. 800—820 пацієнтів лікарні. Перший масовий розстріл проведено спеціальним каральними підрозділами 13/14 жовтня 1941 р.: під приводом евакуації хворих-евреїв до спеціалізованої лікарні у Вінниці, на території Кирилівського гаю за 8-м відділенням лікарні, страчено 308 психічно хворих-евреїв. 8 січня 1942 р., під приводом переміщення хронічних хворих до Житомира, у т. зв. газ-вагенах («душогубках») отруєно газом ще бл. 300 пацієнтів (за іншими даними — 365 хворих). 29 березня та 17 жовтня 1942 р. за допомогою газу знищено 90 (50) та 30 пацієнтів відповідно [Нахманович, 2004, с. 129, 130; Гомон, 2010; Петрюк, Петрюк, 2012, с. 79—80]. Існують свідчення, що перші масові розстріли хворих лікарні відбулись ще 27 вересня 1941 р.

Після першого розстрілу медперсонал лікарні, за ініціативи головного лікаря, розпочав масовий розпуск пацієнтів: до грудня 1941 р. вдалося виписати з лікарні за різними підрахунками від 400 до 500 осіб. Надалі, за розпорядженням гестапо, виписку хворих припинили [Гомон, 2010; Петрюк, Петрюк, 2012, с. 80].

Зручною ця версія стала і для радянської влади, оскільки ніби перекидала відповідальність за загибель вченого на нацистів. Зокрема саме 1942 р., як дата смерті Ф. А. Козубовського, стає панівною у радянській історіографії [див.: РЕІУ, 1970, с. 415; Шовкопляс, 1975, с. 125; УРЕ, 1980, с. 266]. Вона продовжує фігурувати і в сучасних наукових та енциклопедичних виданнях [Мезенцева, 1997, с. 18; Феттіх, 2004, с. 31, прим. 51; Солодова, 2009, с. 171].

Існує свідчення, яке нібито підтверджує припущення М. О. Міллера. Будапештський археолог, доктор Нандор Феттіх, відряджений до Києва для роботи з археологічними колекціями лаврського заповідника та київських музеїв у складі спеціальної команди Айнзацштабу Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), у своїх спогадах пише:

*«Професор Козубовський, якого я знав як відданого комуніста в 1935 році, за невідомих причин потрапив у немілість, його посадили в тюрму, там він збожеволів; він і **тепер перебуває в божевільні**. І досі перед моїми очима його постать, як він розповідає про революційні події, в якій брав участь як керівник. В ньому був дивовижний темперамент та запал. Тому звістка про його божевільля неймовірна»* [Феттіх, 2004, с. 31].

Про участь Федора Андрійовича Н. Феттіх дізнався від П. А. Кульженко, яка під час окупації працювала директором Київського музею російського мистецтва («музею Терещенка») [Там само, с. 29]. Окрім неї Н. Феттіх зустрічався і з іншими науковцями та археологами, які з різних причин залишилися в окупованому місті, зокрема В. Є. Козловською, Н. Л. Кордиш, Н. Д. Полонською-Василенко, П. П. Курінним, В. А. Шугаєвським та ін., які могли підтвердити слова П. А. Кульженко.

Але насправді свідчення Н. Феттіха означає лише те, що київські вчені вважали, що Ф. А. Козубовський на той час продовжував залишатися в лікарні. Особисто Н. Феттіх Федора Андрійовича не відвідував і не бачив на власні очі, як, очевидно, і українські науковці. Принаймні такими фактами ми не володіємо. Якщо припустити, що Ф. А. Козубовський залишався живим восени 1941 р., про це повинні були знати родина та колеги. Також вірогідно, що чутки про перші розстріли та послідовну виписку пацієнтів лікарні (див. прим. 1 на с. 49) були їм відомі. Тоді залишається незрозумілим, чому принаймні рідні не зробили спроби врятувати дослідника? Дійсно, така гіпотетична ситуація залишається лише припущенням. У нас немає причин не довіряти матеріалам карної справи,

У серпні 1943 р. нацисти примусили військовополонених викопувати людські рештки масових захоронень на території лікарні і спалювати їх в спеціальних печах у Бабиному яру [Нахманович, 2004, с. 152—153].

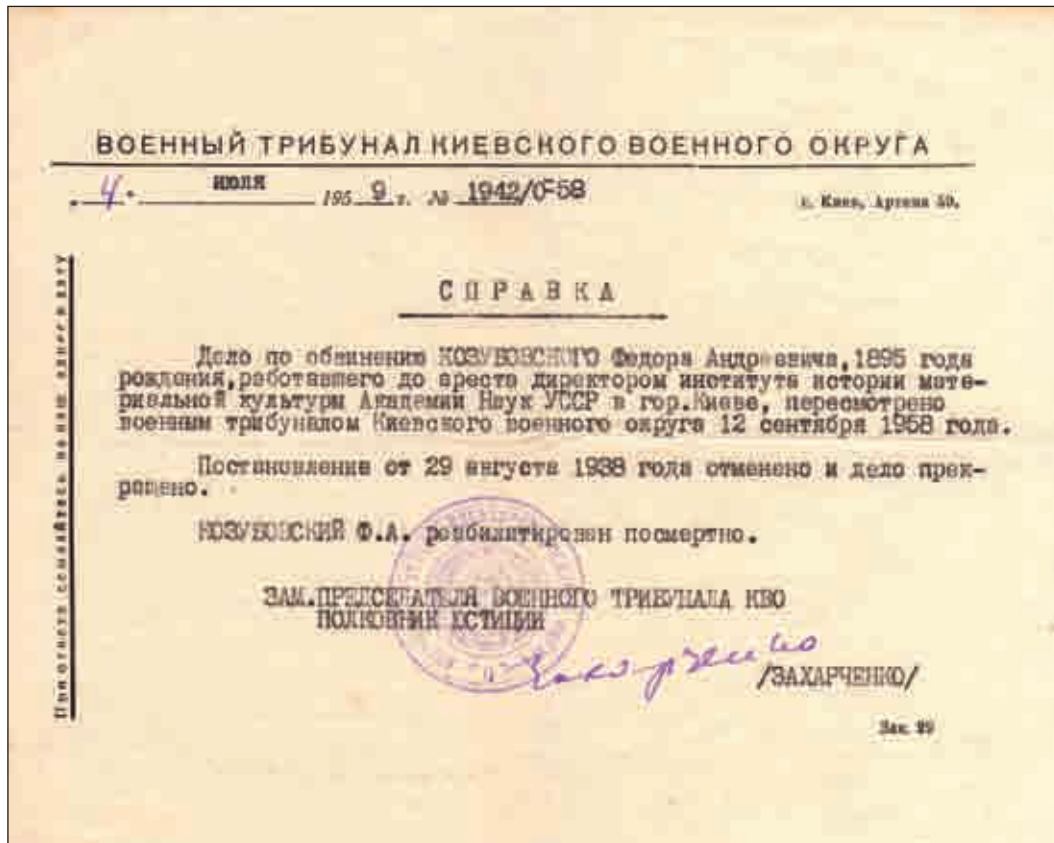

Рис. 26. Довідка про реабілітацію Ф. А. Козубовського (архів родини Ф. А. Козубовського)

Рис. 27. Відкриття меморіальної дошки на фасаді Коростенського краєзнавчого музею. Міський голова Коростеня В. В. Москаленко та член-кореспондент НАН України О. П. Моця; Коростень, 2014 р. (фото авторів)

тому ми приєднуємось до більшості сучасних дослідників, що прийняли 2 вересня 1938 р. як дату загибелі Ф. А. Козубовського. Насправді, обидві версії смерті вченого можна перевирити. Для цього потрібно знайти списки пацієнтів психоневрологічної лікарні імені академіка І. П. Павлова за період від другої половини вересня 1938 р. до середини вересня 1941 р. На превеликий жаль, попри неодноразові наші спроби, розшуки цієї документації поки що не увінчалися успіхом. Існує інформація, що архів лікарні був спалений німцями [Петрюк, Петрюк, 2012, с. 80].

Реабілітація, пам'ять. Наприкінці 1950-х рр., коли в країні почався процес реабілітації жертв сталінських репресій, за клопотанням дружини Ф. А. Козубовського, справа проти нього була переглянута. Новою слідчою комісією були детально вивчені обставини карної справи 1930-х рр., опитані фігуранти справи, що залишилися живими на момент перегляду. У результаті допиту деяких свідків, чий показання послужили свого часу підставою для обвинувачення Федора Андрійовича, була підтверджена необґрунтованість цих звинувачень, що добувалися протизаконними методами слідства. До справи були долучені архівні довідки про долю слідчих (варто сказати, що більшість з них ненадовго пережили підсудного, й самі стали жертвами репресивної машини) та репресованих свідків, справи яких були вже переглянуті, а самі вони виправдані. На користь Ф. А. Козубовського дали покази його колеги по революційній боротьбі та науковій роботі, що уникнули репресій 1930-х рр. [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47912, с. 103—205].

Постановою військового трибуналу Київського воєнного округу від 12 вересня 1958 р. Ф. А. Козубовського реабілітовано посмертно, справу проти нього відмінено (рис. 26). Постановою Бюро Київського Обкому КПУ від 30 січня 1959 р. Ф. А. Козубовський реабілітований як член партії [Архів родини].

Приблизно в той же час, переважно у регіональній пресі починають з'являтися перші публікації соратників Ф. А. Козубовського про партизанську боротьбу в роки громадянської війни на Поліссі. У 1970-х рр. опубліковані перші невеликі замітки в енциклопедіях та наукових виданнях [РЕІУ, 1970, с. 415—416; Шовкопляс, 1975; УРЕ, 1980, с. 266]. Повне повернення та реабілітація імені вченого відбувається лише після розпаду СРСР у 1990-х рр.

Ім'ям Федора Андрійовича Козубовського названа головна вулиця рідного села Богушево та одна з вулиць у західній частині Пінська. 9 жовтня 2014 р. під час проведення міжнародної наукової археологічної конференції «Міста давньої Русі», міський голова Коростеня В. В. Москаленко та завідувачий відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології, член-кореспондент НАН України О. П. Мо-

ця, урочисто відкрили меморіальну дошку на честь Ф. А. Козубовського на будівлі сучасного Коростенського краєзнавчого музею (рис. 27).

Наше дослідження показує, що життя та наукова біографія Федора Андрійовича Козубовського містять ще багато нез'ясованих моментів і «білих плям». Маємо надію, що пошуки нових архівних документів допоможуть вирішити суперечливі гіпотези та вповні відновити справжній перебіг життєвих подій та долі цієї складної, суперечливої та неординарної особистості.

Абашина Н. С., Колеснікова В. А. Нарис історії Інституту археології // Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014 / Гол. Ред. П. П. Толочко. — К.: АДЕФ-Україна, 2015. — С. 11—97.

АП НАНУ (Архів Президії НАН України), ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 53. (Протоколи засідань Президії ВУАН. 9.01—25.12.1932 р.).

АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 55. (Протоколи засідань Президії ВУАН. 8.01—15.12.1933 р.).

АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 56. (Протоколи засідань Президії ВУАН. 4.01—29.12.1934 р.).

АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 59. (Протоколи засідань Президії ВУАН. 23.01—31.12.1935 р.).

АП НАНУ, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 62. (Протоколи засідань Президії АН УРСР. 3.01—28.12.1936 р.).

Архів родини Ф. А. Козубовського (матеріали, що надала авторам онука вченого — Олена Святославівна). *Археологічна розвідка* від Вишгорода до Чорнобиля // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935. — Кн. 3—4. — С. 103.

Археологічне дослідження на території АМСРР // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1934. — Кн. 2. — С. 148.

Археологічні дослідження в Києві // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935. — Кн. 3—4. — С. 104—105.

Беляєва С. О., Калюк О. П. Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії // *Археологія*. — 1989. — № 2. — С. 125—130.

Бережина А. Собори наших душ // *Пам'ятки України*. — 1989. — № 1. — С. 39—44.

Білокінь С. Козубовський Федір Андрійович // *Словник музейників України (1917—1943)* [Електронний ресурс]. — Сергій Білокінь. *Історик України*. Персональний сайт. — 2016а. — Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/MuseumWorkers/Koz.html> (від 25.12.2016 р.).

Білокінь С. Мельниченко Петро Ісакович // *Словник музейників України (1917—1943)* [Електронний ресурс]. — Сергій Білокінь. *Історик України*. Персональний сайт. — 2016б. — Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/MuseumWorkers/M.html#Line75> (від 25.12.2016 р.).

Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. — К., 2006. — 476 с.

Бур'ян Л. М. Бібліотека і репресії 1930-х років // *Скарбниця культури*. — Одеса: ОДНБ ім. М. Горького, 2004. — Вип. 3. — С. 93—101.

Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // *Регіональна історія України*. — 2009. — Вип. 3. — С. 217—232.

Ветошников Л. В. Брусилівський прорыв. Оперативно-стратегический очерк. — М.: Воениздат, 1940. — 184 с., ил.

Головин Б., Кушнерик Г. Маковський Федір Григорович // *Тернопільський енциклопедичний словник:*

- у 4 т. — Тернопіль: Збруч, 2005. — Т. 2.: К—О. — С. 431—432.
- Гомон Д.* История уничтожения пациентов киевской психоневрологической больницы им. Павлова во время немецко-фашистской оккупации 1941—1943 гг. // ППО «Княгини Ольги» [Електронний ресурс]. — 18.05.2010. — Режим доступу: http://knolga.at.ua/load/khkh_storichchja/1941_1953/rasstrel_752_pacientov_psikhiatricheskoj_bolnicy_im_ivana_pavlova/7-1-0-2 (від 03.03.2016 р.).
- Дослідження* Коростенського городища // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935. — Кн. 3—4. — С. 103—104.
- Експериментально-технологічна лабораторія* ПМК // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1934. — Кн. 2. — С. 148.
- Жарич К. И.* Пламя революции на Полесье // Ленинский путь. — 1957. — 14 октября.
- Жук Б.* Советские археологические музеи и их руководители // Вестник Института по изучению СССР. — 1956. — Т. 1 (18). — Январь-март. — С. 84—92.
- Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І.* Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К.: Корвін-Пресс, 2004. — С. 51—86.
- Звіздецький Б. А., Польгуй В. І.* Исторична топографія стародавнього Іскоростеня (за матеріалами розвідки 1994 р.) // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 111—119.
- Зленко Г.* Жертва двух терроров // Вечерняя Одеса. — 1998. — 29 октября. — № 169 (6901). — С. 2.
- Зленко Г.* Жертва двух терроров // Слово. — 1996. — 12 апреля. — № 14 (178). — С. 6.
- Иллюстрированное описание обмундирования и знаков различия Советской Армии (1918—1958 гг.)* / Сост. О. В. Харитонов; под. общ. ред. полк. И. П. Ермошина. — Л.: АИМ, 1960. — 152 с., 180 ил.
- Історія міст і сіл Української РСР: Ровенська область* / Гол. ред. тому: А. В. Мьяловицький. — К.: УРЕ АН УРСР, 1973. — 656 с.
- Кавалёва Н. М.* Лёс камандзіра // Прысуд адменены. — Брэст, 1993. — Ч. 1. — С. 175—185.
- Казьмирчук М. Г.* Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933—1941 рр.) // УІЖ. — 2012. — № 1. — С. 102—119.
- Карасев А., Глушаков Ю.* Акты отчаяния, а не «кулацкий мятеж» (Восстания в Корме и Рогачеве в феврале — марте 1919 г.) // Деды: дайджест публикаций о беларуской истории. — Минск: А. Н. Варахсин, 2010. — С. 34—43.
- Керсновский А. А.* История Русской армии: в 4 т. — М.: Голос, 1992. — Т. 4.: 1915—1917 гг. — 368 с., ил.
- Кисель Д.* Гражданская война на улицах Пинска. Забытое Полесское восстание // Медиа-Полесье [Електронний ресурс]. — 2014. — 24 февраля. — Режим доступу: <https://media-polesye.by/news/grazhdanskaya-voyna-na-ulicah-pinska-zabytoe-polesskoe-vosstanie-16418> (от 25. 12. 2016 г.).
- Кисель Д.* Полесское восстание. Полешуки в борьбе за справедливость // Медиа-Полесье [Електронний ресурс]. — 2015а. — 13 января. — Режим доступу: <https://media-polesye.by/news/polesskoe-vosstanie-poleshuki-v-borbe-za-spravedlivost-17674> (от 25.12.2016 г.).
- Кисель Д.* Трагедия полешука. Учитель, археолог и «враг народа» // Медиа-Полесье [Електронний ресурс]. — 2015б. — 01 июля. — Режим доступу: <https://media-polesye.by/news/tragediya-poleshuka-uchitel-arheolog-i-vrag-naroda-21056> (от 25.12.2016 г.).
- Книга наказів 1929—1931 рр.* / Відділ зберігання архівного фонду ОННБ.
- Книга наказів 1932—1937 рр.* / Відділ зберігання архівного фонду ОННБ.
- Козубовський Хв.* Коростенський Окружний Музей Краєзнавства // Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. — К.: Друк. УАН, 1925. — Ч. 1. — С. 21—22.
- Козубовський Ф. А.* Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925. — Коростень: Нове село, 1926. — 24 с., табл.
- Козубовський Ф.* Коростенська округа // Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 26—27.
- Козубовський [Ф. А.]* Коростенська округа // Краєзнавство. — 1928а. — № 2—3. — С. 46—47.]
- Козубовський Ф.* Геологічні досліди на Коростенщині // Краєзнавство. — 1928б. — № 5. — С. 11—18.
- Козубовський Ф.* 100-річчя Одеської державної публічної бібліотеки // Чорноморська комуна. — 1930. — 1 травня.
- Козубовський Ф.* Археологічні дослідження на території БОГЕСу 1930—1932 рр.: Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектроцентралі. — К.: УАН, 1933. — 96 с.
- Козубовський Ф.* Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму. — К.: ВУАН, 1934а. — 100 с.
- Козубовський Ф.* Експедиційні дослідження Інституту історії матеріальної культури ВУАН 1934 р. // Вісті ВУАН. — 1934б. — № 8—9. — С. 49—50.
- Козубовський Ф.* Историчне коріння української буржуазної археології // НЗ ПМК. — К.: -во УАН, 1934в. — Кн. 2. — С. 11—32.
- Козубовський Ф.* Задачі історії матеріальної культури в другій п'ятилітці // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935а. — Кн. 1. — С. 5—20.
- Козубовський Ф.* Стоянки родових громад на поліських діонах // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935б. — Кн. 1. — С. 21—39.
- Козубовський Ф.* Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анегівки (середній басейн р. Буга) // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935в. — Кн. 5—6. — С. 113—124.
- Козубовський Ф.* Нова палеолітична стоянка // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935г. — Кн. 5—6. — С. 177—182.
- Козубовський Ф. А.* Нові розкопи в Ольвії // Колективіст Очаківщини. — 1935д. — 11 жовтня. — № 235 (889). — С. 4.
- Колеснікова В. А.* Ф. А. Козубовський та Коростенський музей // Середньовічні міста Полісся: Тези доп. міжнар. наук. арх. конф. (м. Олевськ, Україна, 30 вересня — 3 жовтня 2011 р.). — Київ; Олевськ, 2011. — С. 35—37.
- Колеснікова В. А., Павленко С. В.* Козубовський Федір Андрійович (1895—1938?, 1942?) // Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014 / Гол. ред. П. П. Толочко. — К.: АДЕФ-Україна, 2015. — С. 291—294.
- Коростенська округа* // Краєзнавство. — Харків: Український комітет краєзнавства, 1927. — № 1. — С. 25—26.
- Кравцов И.* Как был освобождён Пинск // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінска. — Минск: БелТА, 1998. — С. 180—183.
- Краўцоў І.* Пальхала чырвоная зарыва (Хроніка грамадзянскай вайны) // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Лунінецкага раёна. — Мн.: Беларусь, 1995. — С. 217—238. — Электронны рэ-

- сурс. — Рэжым доступу: <http://lunines.somee.com/ramiac/a2.html> (ад 25.12.2016 г.).
- Краснокутский В. В.* Демобилизация русской армии в 1917—1918 гг. (на примере западного фронта): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1997. — 28 с.
- Ласінська М., Тригуб О.* Доля миколаївського краєзнавця (Микола Дмитрович Лагута) // *Краєзнавство*. — 2011. — № 3. — С. 105—110.
- Литвинчук С.* Ожившие страницы истории. Рассказ о командире второго Полесского полка // *Полесская правда*. — 1968. — 8 октября. — С. 2—3.
- Магура С.* Дослідження т.зв. «Трипільської культури» // *НЗ ПМК*. — К.: УАН, 1935. — Кн. 3—4. — С. 104.
- Маньковська Р. В.* Ф. А. Козубовський — директор Інституту історії матеріальної культури Всеукраїнської Академії Наук // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. — К.: Рідний край, 1998. — Вип. 3. — С. 189—196.
- Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. — Чернівці: Сіверянська думка, 1997. — 205 с.
- Миллер М. А.* Археология в СССР. — Мюнхен, 1954. — 161 с. (Институт по изучению истории и культуры СССР. Исследования и материалы. — Серия 1-я; № 12).
- Миллер М.* Доля українських археологів під советами // *Записки НТШ*. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. CLXXIII: Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. — С. 112—126.
- Міралюбаў В.* Штаб паўстанцага палка // *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінска*. — Минск: БелТА, 1998. — С. 186.
- Мовчанівський Т. М.* Експедиційні робота Інституту історії матеріальної культури УАН в 1935 р. // *НЗ ПМК*. — К.: УАН, 1935. — Кн. 5—6. — С. 209—210.
- Наберухін А.* Один з псевдотроцькістів // *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. — 1995. — № 1—2. — С. 341—355.
- НА ІА НАНУ* (Науковий архів Інституту археології НАН України), ф. 1 (Ф. К. Вовк), спр. 433г, 127 с. (Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Наукові зв'язки. Листування).
- НА ІА НАНУ*, ф. 3 (С. С. Гамченко), спр. 46, 109 с. (Раскопки 1924 г. на Вольни Сергея Гамченка).
- НА ІА НАНУ*, ф. 3, спр. 47, 98 с. (Гамченко С. С. Дневник раскопок, описи материалов и чертежи раскопок на Вольни 1924 г.).
- НА ІА НАНУ*, ф. 3, спр. 61, 150 с. (Гамченко С. С. Дневник археологических исследований Коростенщины).
- НА ІА НАНУ*, ф. 3, спр. 62, 9 с. (Отчёт работы Коростенского музея).
- НА ІА НАНУ*, ф. 4 (І. Ф. Левицький), спр. 5, 39 с. (Левицький І. Археологічні досліді в Коростенській і Волинській округах, року 1928).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 448—499 (фонд ВУАК—СІМК).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 613—677 (фонд ВУАК—ПМК).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 46/4, 7 с., 2 табл. (Дослідна робота археологічного відділу Волинського НД Музею в 1925 році).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 46/12, 4 с., 1 табл. (Археологічні розкопки на Коростенщині. 1925 рік).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 109/6, 14 с. (Житомирський музей. Відомості про проведену науково-дослідчу працю в 1926 р.).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 360, 56 с. (В справі археологічних дослідів Коростенського городища).
- НА ІА НАНУ*, ф. 59, оп. 1, спр. 653, 3 с. (Коростенські городища IX—XI ст.).
- НА ІА НАНУ*, ф. 60, оп. 1—16, 311 спр. (фонд ПМК).
- НА ІА НАНУ*, ф. 60, оп. 2, 73 спр. (фонд ПМК/Вишгород).
- НА ІА НАНУ*, ф. 60, оп. 6, 79 спр. (фонд ПМК/Київ).
- НА ІА НАНУ*, ф. 60, оп. 7, 7 спр. (фонд ПМК/Коростень).
- НА ІА НАНУ*, ф. 60, оп. 15, спр. 1—5а (фонд ПМК/Полісся).
- НА ІА НАНУ*, ф. 63 (фонд наукових робіт), спр. 41, 11 с. (Археологічна розвідка наддніпрянських дюн від Вишгорода до Новоглібова / Науковий звіт/).
- Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 года.* Сборник документов / Сост.: М. М. Семин; А. Н. Назарова; Н. П. Шляпников; А. П. Мальшев. — М.: Воениздат, 1940. — 548 с., 22 отд. л. к. (ЦГВИА. Сборник документов мировой империалистической войны на русском фронте (1914—1917 гг.)).
- Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941—1943 гг. Проблемы хронологии и топографии // *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: в 5 кн.* — Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. — К.: Внешторгиздат Украины, 2004. — С. 84—163.
- Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. — Ч. 2: Кінець 1920-х — 1941 р. — К., 1995. — 216 с.
- Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького.* 1829—1999. Бібліографічний покажчик / Відп. ред. О. Ф. Ботушанська. — Одеса: ОДНБ ім. М. Горького, 2004. — 175 с.
- Оськин М. В.* Брусиловский прорыв. — М.: Яуза, 2010. — 416 с. (Великая забытая война).
- Оськин М. В.* Крах конного блицкрига. Кавалерия в Первой мировой войне. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — 448 с. (Великая забытая война).
- Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінскага раёна / Рэдкал.: Г. К. Кісялёў [і інш.].* — Минск: БелТА, 2003а. — 624 с., іл.
- Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Слуцкага р-на і г. Слуцка: у 2 кн. / Рэд.: Я. І. Бараноўскі.* — Минск: БелТА, 2000. — Кн. 1. — 464 с., іл.
- Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Столінскага раёна / Пад рэд. Ю. С. Юркевіча.* — Минск: БелТА, 2003б. — 640 с., іл.
- Петраускас А. В., Польгуй В. І., Хададова М. В.* Нові дані про історичну топографію літописного Іскоростеня // *Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам. А. В. Кузи.* — К.: Стародавній світ, 2014. — С. 294—301.
- Петрюк П. Т., Петрюк А. П.* Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7 // *Психичне здоров'я*. — 2012. — № 2. — С. 77—89.
- Пирішко Ф.* Вірний солдат партії // *Ксерокопія врізки з газетної публікації (архів автора)*, б. д.
- Полонська-Василенко Н. Д.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // *Записки НТШ*. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. CLXXIII: Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. — С. 7—111.
- Полонська-Василенко Н. Д.* Українська Академія Наук (Нарис історії): в 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. — Мюнхен, 1958. — Ч. II: 1931—1941. — 214 с. (Институт для вивчення СССР. Досліді і матеріали. — Серія 1, ч. 43).

- Про роботу* Інституту історії матеріальної культури // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1934. — Кн. 2. — С. 147.
- Рада музею.* Коростенський округовий музей // Український музей / Гол. ред. П. Курінний. — К., 1927. — Збірник перший. — С. 260—261.
- Рада музею.* Коростенський Окружний Музей краєзнавства та краєзнавча робота на Коростенщині // Краєзнавство на Коростенщині — 1930. — Вип. I. — С. 3—7.
- РГВИА* (Российский государственный военно-исторический архив), ф. 3607 (16-й гусарский Иркутский полк), оп. 1—2, 108 ед. хр., 1903—1917 гг.
- РЕІУ* (Радянська енциклопедія історії України): у 4 т. / відп. ред. А. Д. Скаба. — К.: УРЕ, 1970. — Т. 2: Державин — Лестригони. — 584 с.: іл., карт.
- Робота* Інституту історії матеріальної культури УАН за 1934 р. // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935. — Кн. 5—6. — С. 208—209.
- Розкопи* на території давнього Вишгорода // НЗ ПМК. — К.: УАН, 1935. — Кн. 3—4. — С. 103.
- Самойловський І. М.* Стародавній Іскоростень // Археологія. — 1970. — Т. XIII. — С. 190—200.
- Самуйлик М.* За дело правое (окончание) // Полеская правда. — 1987. — 4 ноября. — С. 3.
- Солодова В. В.* Козубовський Федір Андрійович (1906—1942) // Одеські історики: енциклопедичне видання. — Т. 1: Початок ХІХ — середина ХХ ст.. — Одеса: Друкарський дім, 2009. — С. 169—172.
- Тарабукін О. О.* Археологічний відділ Волинського центрального науково-дослідного музею і дослідження коростенських старожитностей (20-ті роки ХХ ст.) // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам. А. В. Кузи. — К., 2014. — С. 447—459.
- Тарабукін О. О.* Волинський центральний музей — регіональний осередок вивчення археологічної спадщини Східної Волині (1900—1924 рр.) // АДІУ. — 2012. — Вип. 9: Історія археології: дослідники та наукові центри. — С. 287—294.
- УРЕ* (Українська радянська енциклопедія): у 12 т. / за ред. М. Бажана. — К.: УРЕ, 1980. — Т. 5: Кантата — Кулики. — 566 с.: іл., карт.
- Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 — 19.I.1942) / пер. з угор. С. Мадяр; наук. ред. О. Федорук. — К.: Софія-А, 2004. — 168 с., іл.
- Фонди ЖОКМ, ІД-11195, 13 с.* (Козубовський Ф. Коротке звітлення за арх. досліди на Коростенщині року 1926).
- Фонди ЖОКМ, ІД-11392, 9 с.* (До історії Коростенського музею краєзнавства (спогади колишнього співробітника музею Галактіонова Константина Івановича).
- Формозов А. А.* Некоторые итоги и задачи исследования в области истории археологии // СА. — 1975. — № 4. — С. 5—13.
- ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), ф. 166 (Народний комісаріат освіти Української РСР), оп. 5, спр. 262, арк. 358—365. (Доповідь про стан та діяльність Коростенського округового музею за час його існування (за 1924 рік)).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 5, спр. 729, 829 арк. (Звіти Волинського, Всеукраїнських ім. Артема, Шевченка, Полтавського та інш. музеїв про їх роботу за 1924/25 рр.).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 172, 380 арк. (Річні звіти музеїв. 1925—1928 рр.).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 2021. (Матеріали про стан та роботу Коростенського музею краєзнавства).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 3394, арк. 47—51. (Звіти про роботу Волинського науково-дослідного музею за 1924/25, 1925/26 р.).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 3404, 122 арк. (Матеріали про роботу ВНДМ (Звіти за 1925—27 рр. та інш.)).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 9, спр. 376. (Матеріали щодо проведення наукових експедицій та досліджень ВНДМ (плани, звіти, кошториси)).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 9, спр. 1483, 165 арк. (Листування з краєвими інспектурами охорони пам'яток культури України про облік, охорону пам'ятників культури та асигнування коштів на цю мету).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 10, спр. 572, 49 арк. (Листування з краєвими інспектурами і комісіями про охорону пам'яток культури і природи про обслідування стану і заходи щодо охорони пам'яток природи і культури).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 12, спр. 3487, 38 арк. (Особова справа Ф. А. Козубовського).
- ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 18, спр. 438; 558.
- ЦДАГО України* (Центральний державний архів громадських об'єднань України), ф. 263 (Колекція позасудових справ реабілітованих), спр. 47912, 211 арк. (Дело № 283 по обвинению Козубовского Фёдора Андреевича по 54—8, 54—10 ч. 1, 54—11 ст. УК УССР).
- ЦДАГО України*, ф. 263, спр. 61278, 170 арк. (Следственное дело № 6597/57109 по обвинению Макаренко Н. Е. по ст. 54—2 и 54—11 УК УССР).
- Цуба М. В.* Партизанські рух на Піншчыне ў гады Першай Сусветнай вайны // Веснік Палескага дзяржаўнага універсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук. — 2011. — № 2. — С. 40—45.
- Цуба М. В.* Перыядычны друк у Пінску падчас Першай сусветнай вайны // Исторические и психолого-педагогические науки. — Минск: РИВШ, 2017. — Вып. 17, ч. 2. — С. 86—91 (Научные труды Республиканского института высшей школы).
- Чубур А. А.* Из истории науки: К. М. Поликарпович и Кабинет Антропологии ВУАН // Через высшее социальное образование к профессионализму и устойчивому экономическому развитию общества. — Брянск, 2004. — С. 117—127.
- Шаблювський Євген Степанович* // Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.knpu.gov.ua/content/shabliovskii-evgen-stepanovich> (від 25.12.2016 р.).
- Шаніро С.* Вернувшийся из небытия // Полеская правда. — 1997. — 24 сентября. — С. 3.
- Шаніра С.* Жыццё і смерць Фёдара Казубоўскага // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінска. — Минск: БелТА, 1998. — С. 468—469.
- Шовкопляс І. Г.* До 75-річчя від дня народження Ф. А. Козубовського // УІЖ. — 1975. — № 8. — С. 125—126.
- Юренко С. П.* Козубовський Федір Андрійович // Енциклопедія історії України: у 12 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка—Ком. — С. 439.
- Юренко С. П.* Козубовський Федір Андрійович // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / Редкол.: Дзюба І. М. [та ін.]. — К., 2013. — Т. 13: Киї—Кок. — С. 684—685.
- Юркова О. Гавриленко Тодор Матвійович* // Енциклопедія історії України: у 12 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 4: Г—Д. — С. 10—11.
- Юркова О.* Історично-археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 268—306.

Юркова О. Козубовський Федір Андрійович // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. — Київ; Львів, 2003. — Вип. 2, ч. 1. — С. 141—142.

Юркова О. Ліберберг Йосип Ізраїльович // Енциклопедія історії України: у 12 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2009. — Т. 6: Ла— Мі. — С. 195—196.

В. А. Колеснікова,
С. В. Павленко

**«...МОЁ ЛИЧНОЕ ЖЕЛАНИЕ —
НЕ ПОРЫВАТЬ С НАУЧНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ
РАБОТОЙ...»: ОЧЕРКИ ЖИЗНИ
Ф. А. КОЗУБОВСКОГО**

В публикации на основе широкого круга различных видов источников делается попытка всесторонне и детально проследить жизненный и творческий путь Фёдора Андреевича Козубовского — украинского учёного, археолога и музейного работника, общественного деятеля, первого директора Института истории материальной культуры АН УССР, репрессированного органами НКВД по надуманному обвинению в 1936 г.

В работе впервые обобщаются все имеющиеся, в том числе и оригинальные, найденные авторами документы (архивные материалы, научные публикации, краеведческие работы, воспоминания, биографии и т.п.). Прослежены ранние годы жизни учёного, его участие в Первой мировой и Гражданской войнах, его роль в организации и руководстве Полесского вооружённого восстания 1918—1919 гг., педагогическая работа в учебных заведениях Пинска, Слуцка, Овруча, Коростеня и Киева и административная работа в региональных управлениях образования, рассмотрена деятельность на должностях директора Коростенского музея краеведения, директора Одесской государственной публичной библиотеки, директора Института истории материальной культуры АН УССР. Проанализировано его научное наследие: собственные, а также инициированные и организованные им полевые экспедиционные исследования на территории Украины, мероприятия и инициативы исследователя по охране археологических памятников, немногочисленные опубликованные научные труды и т.п. Рассмотрены следственное дело репрессированного и обвинительный приговор, обобщены версии о смерти исследователя.

Ключевые слова: Фёдор Андреевич Козубовский, биография, учёный, археолог, музейный работник, администратор, общественный деятель, Первая мировая война, Полесское вооружённое восстание, Коростенский музей, Одесская публичная библи-

отека, Институт истории материальной культуры, археологические исследования, научные общества, Пинск, Коростень, Овруч, Одесса, Киев, репрессии, следственное дело.

V. A. Kolesnikova,
S. V. Pavlenko

**«MY PERSONAL DESIRE IS NOT
TO LEAVE A SCIENTIFIC RESEARCH
WORK...»: LIFE AND CREATIVE
PATH OF FEDIR ANDRIYOVYCH
KOZUBOVSKYI**

The publication is written based on a wide range of different sources and attempt to comprehensively and in detail elucidate the life and creative path of Fedir (Theodore) Andriiovych Kozubovskiy.

F. Kozubovskiy is Ukrainian scientist, archeologist and museum worker, public figure, the first head of the Institute of the History of Material Culture at the Academy of Sciences of the USSR, repressed by the NKVD (The People's Commissariat for Internal Affairs) for fictitious accusations in 1936.

At the article was summarizes for the first time all available, including original documents found by authors (archival materials, scientific publications, local lore intelligence, memoirs and autobiographies, etc.). Authors traced the early years of the scientist's life, his participation in the First World and Civil Wars, role in the organization and leadership of the Armed Forces of Polissya during 1918—1919, pedagogical work at Pinsk, Slutsk, Ovruch educational institutions, Korosten and Kiev, and administrative work at the department of education. Activities of F. Kozubovskiy as a director of the Korosten museum of the local history, director of the Odessa State Public Library and Institute of the History of Material Culture at the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.

Were summarized and analyzed scientific achievements of F. Kozubovskiy, including scientific expeditions in Ukraine organized and conducted by scientist, scientific exploration that was published and activities dedicated to cultural heritage protection and so on. Considered the investigative case of the repressed, indictment sentence and the generally accepted versions of the researcher's death.

Keywords: Fedir Andriiovych Kozubovskiy, biography, scientist, archaeologist, museum worker, administrator, public figure, World War I, Armed Forces of Polissya, Korosten museum of the local history, Odessa State Public Library, Institute of the History of Material Culture, archaeological research, scientific societies, Pinsk, Korosten, Ovruch, Odessa, Kyiv, repressions, investigative case.

Одержано 28.12.2016